

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS

NOVA SERIES TOM XVIII.

AZ
EGRI HO SI MINH
TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI
XVIII.

I.

EGER, HUNGARIA
1987

AZ EGRI HO SI MINH
TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI
XVIII.

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS
NOVA SERIES TOM XVIII.

AZ
EGRI HO SI MINH
TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI
XVIII.

I.

EGER, HUNGARIA
1987

A szerkesztő bizottság:

BODNÁR LÁSZLÓ, KELEMEN IMRE, KISS PÉTER,
LENGYEL ZOLTÁNNÉ, NAGY ANDOR, NAGY JÓZSEF,
NAGY SÁNDOR, ORBÁN SÁNDOR, PATKÓ GYÖRGY,
PÁSZTOR EMIL, RÁKOS ETELKA, VAJON IMRE,
VAS MIKLÓS, ZÁM ÉVA, ZBISKÓ ERNŐNÉ

Szerkesztő - Redigit:

BUDAI LÁSZLÓ

Felelős kiadó:

SZÜCS LÁSZLÓ

főigazgató

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS XVIII/1.

Szerkeszti: Budai László

884-889

ANGOL

EGER, HUNGARIA

1987.

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS XVIII/1.

A szerkesztő bizottság:

BUDAI LÁSZLÓ

Kelemen Imre, Lengyel Zoltánné, Nagy Andor,
Nagy József, Nagy Sándor, Orbán Sándor,
Pásztor Emil, Zám Éva, Zbiskó Ernőné

Szerkesztő -- Redigit:

BUDAI LÁSZLÓ

Felelős kiadó:

SZÜCS LÁSZLÓ

BUDAI LÁSZLÓ

A SZEKUNDER ALANY- ÉS TÁRGYVÁLASZTÁS NÉHÁNY ESETE
AZ ANGOLBAN ÉS A MAGYARBAN

ABSTRACT: (Some Instances of Secondary Subject- and Object-Raising in English and Hungarian.) Pointing out the conflicting criteria of describing morphological, syntactic, and semantic cases, the author claims that the description of meaning configurations and sentence configurations as well as their interrelationships should start with a definition of sentence prototypes. A tentative definition of 'sentence prototype' having been supplied, the paper enumerates a series of sets of verbs selected by secondary subjects and objects. Sentences resulting from secondary subject- and object-raising are considered to be deviations of sentence prototypes, reflecting new horizons of states of affairs. The analysis is carried out on an English-German-Hungarian contrastive basis.

1.1. Az a tény, hogy a mondatban a főnevek morfológiai eseteinek különféle funkciója, szemantikai szerepe lehet, régóta ismert nemcsak a nyelvészek és a nyelvtanárok, de még a figyelmes diákok körében is. A latin nyelvtanok nincsenek híjával az olyan elnevezéseknek, mint - mondjuk - accusativus loci, genitivus causae, dativus finalis, ablativus rei efficientis. Ezekben a terminusokban együtt van a 'felszíni', a morfológiai eset (casus) neve (accusativus, genitivus, dativus, ablativus), valamint a 'mélyszerkezeti' eset, a tulajdonképpeni szemantikai szerep megnevezése. Mindennek a pontos ismerete sem tudta meggátolni az egyik latin nyelvtan szerzőit (NAGY et al., 1975: 95) abban, hogy summásan csak ennyit mondjanak például az accusativusról: "Az accusativus a tárgy (obiectum) esete. Megjelöli tehát azt a személyt vagy dolgot, akire vagy amelyre a cselekvés irányul, illetve amit a cselekvés eredményez. E kérdésre felel: kit? mit? kiket, miket?." Csak kettőt kell lapoznunk, és máris érvényét veszti a definíció:

1. a/ Pater me hinc misit Rhodum (accusativus loci).

b/ Atyám innen Rhodus szigetére küldött. (Hová?)

Hogy ne legyen ilyen egyszerű a dolog, fordítsunk még le magyarra egy-egy mondatot, amelyben genitivus causae, illetve ablativus rei efficientis található:

2. a/ Suae quemque fortunae maxime paenitet.

b/ Mindenkit legjobban a maga sorsa bánt.

3. a/ Arguitur cor oculis.

b/ Elárulja a szívet a szem.

Tehát mind a genitivusnak, mind az ablativusnak - legalábbis a fenti két mondatban - alanyeset (nominativus) felel meg a magyarban. A 2.b/ helyett persze ezt is mondhatnám anélkül, hogy meghamisítanám az eredeti jelentést:

2. c/ Mindenki legjobban a maga sorsa miatt bánkodik.

A latin nyelvre vonatkoztatott terminus technicusokat az élő nyelvekre is alkalmazták függetlenül attól, hogy milyen típusú nyelvekről volt is szó, ami a morfológiai esetek, a szintaktikai funkciók és a szemantikai szerepek körüli zavart még inkább fokozta.

1.2. A rendcsinálás a morfológia, a szintaxis és a szemantika határvonalainak a pontosításával kezdődött. Az angol nyelvvel kapcsolatban például az is kérdéssé vált, hogy van-e egyáltalán értelme annak, hogy morfológiai esetekről beszéljünk. Az angolban a szintaktikai funkciókat mindenestre eléggé megbízhatóan el tudjuk egymástól különíteni disztribúciós alapon, de a szintaktikai funkciók és a szemantikai szerepek közötti összefüggések feltárása már korántsem egyszerű feladat. Újabb nehézségekkel állunk szemben, ha a mondatok aktuális tagolását is vizsgálni kívánjuk. Különösen nehézé válik az elemzés, ha például bizonyos szintaktikai funkciók és a téma (topic) összefonódnak, amint majd a későbbiekben látni fogjuk.

Közismerten FILLMORE (1968) volt az első, aki szisztematikusan kezdett foglalkozni a szintaktikai funkciók és a szemantikai szerepek közötti különbségek és összefüggések felderítésével. Hogy ez a munka még se legyen olyan áttekinthető, az addig csak a morfológiában használt 'eset' (casus, case) terminust a felszínről levitte a mélyszerkezetbe a 'szerep' (role) szinonimájaként. Az 'esetgrammatika' (case grammar) is természetesen a

mélyszerkezeti esetekkel, szerepekkel, illetve azok felszíni realizációjával foglalkozó grammatika. Az a tény is jól ismert, hogy FILLMORE nem tartott ki az eredetileg megnevezett és definiált esetek mellett, sőt követői sem járultak hozzá ahhoz, hogy az esetgrammatikai kutatások eredményei egyértelműbbek legyenek. Témánk szempontjából azonban az esetek számánál és fajtáinál fontosabb FILLMORE-nak és másoknak az az igyekezete, hogy hierarchikus rendet teremtsenek a mélyesetek felszíni, szintaktikai funkcióba lépésének feltételei körül. Ha sikerül megállapítanunk a mélyesetek és a szintaktikai funkciók társulásainak prototípusait, könnyebben fényt deríthetünk az azoktól eltérő társulások fajtáira, okaira is.

1.3. Ha elfogadjuk azt, hogy egy mondalban egy bizonyos eset (case, role) csak egyszer fordulhat elő, feltételezhetjük, hogy egy mondat prototípusát akkor kapjuk meg, ha az entitások bizonyos konstellációjában (egy tényállásban) a világról alkotott ismereteink alapján szükségesnek és elégségesnek tartott argumentumok mindegyike realizálódik a mondat szintaktikai szerkezetében - megengedve bizonyos argumentumoknak egymással, illetve az igével az adott nyelvben lehetséges integrációját. A mondat prototípusában a szemantikai szerepek - tulajdonképpen egy bizonyos igének a fentebbiek szerint értelmezett esetkeretének esetei - a hierarchiának legmegfelelőbb szintaktikai funkciókat töltik be.

A világról alkotott ismereteink alapján tudjuk például, hogy egy olyan tényállásban, amelyben a lényeg két entitás érintkezésének, illetve szétválásának, egymástól való eltávolodásának okozása, a szükséges és elégséges argumentumok száma négy. Szükség van (1) erőforrásra, (2) erőátvitelre, (3) a mozgatott entitásra és (4) arra az entitásra, amelyre a mozgatott entitás rákerül, illetve amelyről leválik, amelytől eltávolodik. Ilyen példákra gondolok:

4. A lány (erőforrás) vajat (mozgatott entitás) ken a kenyérre (viszonylagos nyugalomban levő entitás) késsel (erőátvitel).

5. A mester a rozsdát tisztítja/dörzsöli a csőről drótkéfével.

Nem szükséges, hogy valamennyi entitást mint argumentumot azonosítsunk, valamilyen szemantikai szerepként, mélyesetként kezeljünk; elegendő a számuk meghatározása, a hierarchia szabályai szerint az alanyi funkcióra legesélyesebb NP kijelölése (elsődleges/primér alanyválasztás), valamennyi

argumentum szintaktikai realizációja, amelynek során a többi (nem alanyi funkciójú) NP is a neki megfelelő egy bizonyos funkcióba kerül. A mondat prototípusában létrejött argumentum-funkció egységek mindennemű felbomlását, átrendeződését a prototípus deviációjának tekintek, amely a tényállást a beszélő/író szándékának megfelelően más és más szögből világítja meg, más és más nyelvi kötöttségeknek engedelmessé válik. (E helyen nem térhetek ki a deviáns mondatok nyelvi kötöttségeinek elemzésére, az ige és aktánsai közötti szereposztásra, az inkorporációra, a szemléletváltásnak az igeválasztásra gyakorolt hatására.) A 4., illetve az 5. mondat deviáns változatai például:

- 4. a/ A lány a kenyeret keni vajjal.
- b/ A lány a kenyeret vajazza.
- 5. a/ A mester a csövet tisztítja a rozsdától.
- b/ A mester a csövet rozsdátlanítja.

A mondat prototípusának megalkotásában eddig még nem vettük figyelembe a mondat aktuális tagolását, bár a magyar példamondatok egyes részeit a magyar nyelv alapvetően SOV-jellegének megfelelően rendeztem el. Az angol mondat prototípusában a téma/topic - az egyszerűség kedvéért tekintjük őket szinonimáknak - egybe kell, hogy essék a hierarchia szerint az alanyi funkcióra legesélyesebb nominális szerkezettel. Az angol mondat prototípusában tehát, amennyiben van például ágens, az ágens, az alany és a topic egy és ugyanazon NP. Ha a magyar nyelvet SOV-típusú nyelvnek tekintem, akkor az aktuális tagolás szempontjából neutrális mondatban az alany után a tárgynak kell következnie, míg a többi mondatrész az állítmány után helyezkedik el. Ha ez így van, akkor ennek messzemenő következményei lehetnek például az É. KISS Katalin (1983) által leírt, lényegében fiktív magyar nyelvi kiinduló szerkezetre és a vele kapcsolatos műveletekre. Nyilván nem kezdődhet a kiinduló szerkezet V-vel, és akkor még meg kell, hogy változzék a műveletek menete is. E téma részletezésére azonban a jelen tanulmány keretein belül nincs lehetőség.

1.4. Dolgozatom legfőbb feladata az, hogy a mondatok markírozatlannak tekintett prototípusaiból kiindulva, rámutasson angol-magyar-német összehasonlításban bizonyos angol és kisebb részben magyar mondatok alanyának, illetve tárgyának markírozott megjelenítésére. (Az angol példák zöme KÖNIG

(1972-73) könyvéből való, aki hasonló elemzésre angol-német viszonylatban vállalkozott. Az angol nyelvi példákat Nicholas TAYLER anyanyelvi lektorral is kontrolláltattam; a magyar példák megszerkesztésében viszont csak saját nyelvérzékekre támaszkodtam.)

2.1. Az angol mondatban az egyes mondatrészek szintaktikai funkciójuknak megfelelően helyezkednek el. Az alany rendszerint a mondat elején van, míg a tárgy az állítmányt követi (SVO). A mondatok ettől eltérő szórendjét markírozottnak tekinthetjük. A következő mondatokban például kontrasztot fejez ki a tárgynak a szokásostól eltérő helye:

6. That I don't like.

7. Dates I can never remember.

8. John I do like, Mary I don't.

2.2. A markírozottságnak vannak azonban ennél kevésbé szemtűnő esetei is az angolban. Az imént említett szórendi kötöttségek folytán a topikalizáció, azaz a témának/topicnak a mondat élére helyezése csak akkor lehetséges, ha a topic egyszersmind a mondat alanyává is válik. A topikalizáció kedvéért tehát el kell térni a mondat prototípusától, és másodlagos (szekunder) alanyválasztással a mondat egy deviáns variánsát kell előállítani. Az angolban a témának és az alanynak ez az összefonódása különösen egyértelművé válik, ha az angol mondatokat magyarra fordítjuk, ahol a nyelv eltérő típusa miatt nincs meg az alanynak és a topicnak ez a kötelező egybeesése. (Természetesen egy-egy angol mondat magyar fordítása csak egy a lehetséges fordítások közül, különösen a szórendet illetően.)

9. a/ Money can't buy everything.

b/ Pénzzel nem lehet mindent megvásárolni.

10. a/ This ends the post-war period.

b/ Ezzel véget ér a háború utáni korszak.

11. a/ This can give you an ulcer.

b/ Ettől fekélyt lehet kapni.

12. a/ The carpet showed every trace of the dirt.

b/ A szőnyegen minden nyomát meg lehetett látni a piszoknak.

Míg az angolban a topic mind a négy esetben alanyi pozícióban levő NP, addig a magyarban határozói funkcióban levő ragos NP. Ezekben az angol

nyelvi példákban valóban egybefonódik az alany és a topic. (Érdekes megjegyezni, hogy az utóbbi mondatomat át kellett fogalmaznom. Eredetileg így hangzott - föltehetően a 12. a/ hatására: 'Ezek az angol nyelvű példák valóban az alany és a topic egybefonódását mutatják.' Ez vagy azt jelenti, hogy az alanynak és a topicnak az ilyenfajta egybefonódása a magyartól sem idegen, vagy azt, hogy az idegen nyelvű példák hatására az anyanyelvi nyelvérzék is meginog, vagy azt, hogy szabadabb az alanyválasztás, amennyiben nincs a mondatban +ANIM szemantikai jegyű NP. A +ANIM szemantikai jegyű magyar NP-k gyakran betöltik az alannyal egybefonódott topic szerepét.)

2.3. Az alanynak és a topicnak az egybefonódása jól megfigyelhető az alábbi angol igecsoportok esetében:

2.3.1. Állapotváltozást kifejező trivalens igék, amelyek valamiféle tulajdonviszonnyal kapcsolatosak: buy, earn, finance, gain, get, give, lose, obtain, pay (for), save, sell, win stb.

13. a/ This method earned me a lot.

b/ Ezzel a módszerrel sokat kerestem.

14. a/ This method saved me a lot of money.

b/ Ezzel a módszerrel sok pénzt takarítottam meg.

15. a/ This advert will sell us a lot of dog food.

b/ Ezzel a reklámmal sok kunyaeledelt el tudunk adni.

16. a/ The bet won me 200 pounds.

b/ A fogadáson 200 fontot nyertem.

A fenti négy magyar mondatban személyre utaló (rejtett) alany van, amelynek az angol megfelelője egy-egy részeshatározó (Indirect Object).

(Az areális nyelvészet vagy talán inkább a nyelvtipológia szempontjából nem érdektelen megjegyezni, hogy az angol mondatok német megfelelői nem a másik germán nyelvvel, hanem a magyarral egyeznek meg szerkezetileg, ami nyilván nem azt jelenti, hogy a német mondatokban a magyar nyelv hatását fedezhetjük fel, a fordítottja azonban már igaz lehet. Lássuk például a 9-11. a/ és a 15. a/ német fordításait:

17. Mit Geld kann man nicht alles kaufen.

18. Damit ist die Nachkriegszeit beendet.

19. Davon kannst du ein Geschwür bekommen.

20. Mit dieser Reklame werden wir viel Hundefutter verkaufen.)

2.3.2 Rombolást, pusztítást kifejező igék: damage, drown, fracture, injure, kill, shatter, slay, smash stb.

21. a/ Three days of flooding drown six (persons).

b/ A három nap alatt hatan fulladtak az árba.

22. a/ The crash injured many people.

b/ A baleset alkalmával sokan megsérültek.

23. a/ Explosion kills eleven in Jerusalem.

b/ A robbanás következtében tizenegyen haltak meg Jeruzsálemben.

A 21-23. a/-ban levő mondatok nyilvánvalóan az angol sajtó nyelvéből valók; használatuk speciális stílusjegyeik miatt korlátozott.

2.3.3. Folyadékkal kapcsolatos igék: drain, drip, issue, leak, ooze, pour, seep, trickle stb.

24. The bird was dripping blood.

25. The roof is leaking water.

26. The tunnel was seeping water.

Ez alkalommal eltekintettem az angol mondatok magyarra fordításától, amelyre inkább az alábbi, az angol mondatoknak a magyarhoz közel álló változatai (minden bizonnyal a mondatok prototípusa) alapján kerülhetne sor:

27. Blood was trickling from the bird.

28. Water is leaking from the roof.

29. Water is seeping through the tunnel.

(Mint már céloztam rá /1.3./, nemcsak az ige hat szelektíve a körébe vonható nominális szerkezet/ek/re, hanem az alanyi funkcióra kiválasztott NP - lényegében az NP alaptagja, az N - is gyakorta szelektív hatással van a V-re. Ezt példázza a 24. és a 27. mondat: The bird + was dripping ..., Blood + was trickling ... Magyar példák: madár + hullajt (vért), vér + csepeg/folyik/hull (a madárból); tető + átereszt (vizet), víz + szivárogo/csepeg (a tetőből/tetőről). Egyéb magyar példák: kémény + ereget (füstöt), füst + száll (a kéményből); növény + nem szereti (éghajlatot), éghajlat + nem kedvez (növénynek); víz + nem jön/folyik (a kútból), a kút + nem adja (a vizet) stb. A tényállással kapcsolatos szemléletváltás tehát az alanyi funkcióra kiszemelt NP révén magát a V-t is megváltoztatja, aminek a követ-

keztében egy egészen másfajta igei lexémát tartalmazó mondattal fejezzük ki lényegében ugyanazt a tényállást, bár más szemszögből nézve.)

2.3.4. Olyan igék, mint: answer, assume, complete, conclude, end, ignore, recognize, underestimate stb.

30. a/ This answers your question, I hope.

b/ Ezzel remélhetőleg választ kaptál a kérdésedre.

31. a/ This completes our summary of the news.

b/ Ezzel zárjuk/befejezzük hírósszefoglalónkat.

32. a/ This concludes my talk.

b/ Ezennel/Ezzel be is fejezem mondanivalómat.

(A 30-32. a/ mondattal kapcsolatban felmerül a kérdés, vajon mire vonatkozik a mutató névmás (this). A legtermészetesebb magyarázat: a szöveg előző megnyilatkozására/megnyilatkozásaira. KÜNIG (1972-73) szerint azonban van egy másik magyarázat is, amely főként a 32. a/-ra vonatkozik: a this és a that ugyanarra a mondatra is vonatkozhat, amelyben előfordul, s így a performatív megnyilatkozások hereby szavának felel meg: I hereby conclude my talk.)

2.4. A 2. pontban felsorolt példák alapján megállapíthatjuk, hogy bizonyos típusú angol igék esetében másodlagosan (a topikalizáció kedvéért) - ANIM szemantikai jegyű NP is választható alanyként, ami a magyar mondatokban bivalens vagy trivalens igék mellett ritkán lehetséges. (Ezzel kapcsolatos megsejtésemet lásd: BUDAI 1984: 320.) Másodlagos alanyválasztásra utal, hogy a 2. pontban bemutatott angol mondatoknak a magyar megfelelőjük-höz hasonló parafrázisa is lehetséges:

33. We will sell a lot of dog food with this advert.

34. Many people were injured in the crash. stb.

3. Az angol nyelvben igen sok olyan mondattal találkozhatunk, amelyben tárgy (Direct Object) van annak ellenére, hogy a mondat állítmányaként funkcionáló igét nem nevezhetjük tárgyas igének. Például:

35. a/ John swam the Channel.

b/ John átúszta a La Manche-t.

(A magyarban igekötőkkel tehetjük tárgyassá a tárgyatlan igét.)

36. a/ The car burst a tyre.

b/ Az autónak kidurrant egy kereke.

37. a/ Arsenal play Liverpool next Wednesday.

b/ Az Arsenal a Liverpool ellen játszik a jövő szerdán.

Ezek a mondatok átírhatók oly módon is, hogy tárgyatlan igék szerepeljenek bennük, és szerkezetileg a magyar fordításokkal legyenek összhangban:

38. A tyre of the car burst.

39. Arsenal play against Liverpool next Wednesday.

Ez utóbbi változatokat (38-39.) tekinthetjük prototípusoknak, míg a 35-37. a/ esetében másodlagos (szekunder) tárgyválasztásról beszélhetünk. Másodlagos tárgyválasztásról akkor beszélünk, amikor a mondat prototípusában nincs, valamelyik deviáns variánsában viszont van tárgy (Direct Object). Az alábbiakban a másodlagos tárgyválasztás tipikus eseteit vizsgáljuk meg:

3.1. Szimmetrikus igék: adjoin, marry, meet, near stb.

40. a/ John met Mary.

b/ John találkozott Maryvel.

41. a/ Bill married Pamela.

b/ Bill feleségül vette Pamelát.

KÖNIG (1973: 39) szerint a meet és a marry azon igék közé tartozik, amelyek mélystruktúrájukban többes számú NP-t, tömeget jelölő NP-t (például: the Debating Society) vagy anddel kapcsolt NP-eket választanak maguknak. A 40-41. mondat tehát ilyen stuktúrából származik:

42. a/ John and Mary met.

b/ John és Mary találkozott.

43. a/ Bill and Pamela married.

b/ Bill és Pamela összeházasodott.

(A 43. b/ persze csak jelentésében felel meg a 43. a/-nak. A marry magyar megfelelői közül az alanynak megtett NP választja ki a hozzá illő lexémát: Bill + feleségül veszi ..., Pamela + férjhez megy ..., illetve Bill és Pamela + összeházasodik/egybekel. Lásd az ezekkel kapcsolatos fejtegetéseket a 2.3.3. pontban.)

Az olyan igei állítmányokat, mint a meet és a marry szimmetrikus állítmányoknak nevezzük, mert bennük az alany és a tárgy felcserélhető.

44. a/ John met Mary. Mary met John.

b/ John találkozott Maryvel. Mary találkozott Johnnal.

45. a/ Bill married Pamela. Pamela married Bill.

b/ (Lásd az iménti megjegyzést!)

A szimmetrikus állítmányú mondatok nem származtathatók két mellérendelt mondatból, mint például:

46. a/ John and Mary went home.

b/ John és Mary hazament.

Lehetséges:

47. a/ John went home and Mary went home.

b/ John hazament, és Mary hazament.

Nem lehetséges:

48. a/ ^XJohn met and Mary met.

b/ ^XJohn találkozott, és Mary találkozott.

Mint már említettük, a szimmetrikus igei állítmányok a mélyszerkezetben többes számú NP-t vagy anddel kapcsolt NP-eket választanak maguknak. A felszíni szerkezetben a 'conjunct movement' eredményeként az egyik NP az állítmány mögé kerül. Még mielőtt ezt a transzformációt közelebbről megvizsgálánánk, még egy további jelenséget kell megvilágítanunk, amely ugyan az előbb említett igékre nem, a szimmetrikus igék többségére azonban érvényes.

A legtöbb szimmetrikus igei állítmányú mondatban megjelenik a with prepozíció, néhány ige mellett pedig a from. A szimmetrikus mellénevek főként a to, kisebb részben a from elöljárószóval fordulnak elő, bár előfordul a with is.

49. a/ The car and the bus collided ~

The car collided with the bus.

b/ Az autó és a busz összeütközött ~

Az autó összeütközött a busszal.

50. a/ Bill and Fred agreed ~

Bill agreed with Fred.

b/ Bill és Fred egyetértett/megegyezett ~

Bill egyetértett/megegyezett Freddel.

További ilyen lexémák: argue (with), combine (with), confer (with), co-operate (with), differ (from), mix (with); analogous (to), comparable (to), compatible (with), different (from), distinct (from), far (from), opposite (to), parallel (to), related (to), similar (to) stb.

Hogy a 'Bill agreed with Fred' (55.) típusú mondatok is előállíthatók legyenek, egy másik, a conjunct movement-et megelőző transzformációt is feltételez KÜNIG (1973: 40), amelynek nyomán az and kötőszót prepozíció helyettesíti. Minthogy a meet után is állhat with, a prepozíció bevezetése valamennyi szimmetrikus szerkezetben lehetséges:

51. a/ John met with an old friend at a dinner.

b/ John összefutott (véletlenül találkozott) egy régi barátjával egy vacsorán.

További megjegyzések:

a/ Az adjoin, marry és near után a prepozícióttörlés kötelező; a meet és az opposite után az előjárószo törölhető.

b/ A conjunct movement az alike-ra nem alkalmazható; a match, equal és fit esetében azonban kötelező. Ez utóbbi három után a prepozícióttörlés is kötelező.

c/ A másodlagos tárgy a conjunct movement, valamint a prepozícióttörlés eredményeként áll elő. A 'The car collided with the bus', 'Bill agreed with Fred' típusú mondatokban másodlagos prepozíciós tárgyról is beszélhetünk.

3.2. Szekunder tárgyat tartalmaznak a következő példamondatok:

52. a/ He loaded the truck with hay.

b/ Megrakta a kocsit szénával.

53. a/ She stuffed the suitcase with clothes.

b/ Megtölte a bőröndöt ruhával.

54. a/ They planted the garden with trees.

b/ Beültették a kertet fával.

Az 52-54. a/ és b/ mondatok az alábbi mondatok származékai:

55. a/ He loaded hay onto the track.

b/ Szénát rakott a kocsira.

56. a/ She stuffed clothes into the suitcase.

b/ Ruhát rakott a bőröndbe.

57. a/ They planted trees into the garden.

b/ Fá/ka/t ültettek a kertbe.

Az esetgrammatika fogalmai szerint a the truck, the suitcase, the garden és a magyar megfelelőjük locativusként, a hay, clothes, trees és magyar megfelelőjük pedig objectivusként fogható fel mind az 52-54., mind az 55-57. mondatban. Az 52-54-ben tehát a locativusból, az 55-57-ben pedig az objectivusból lett tárgy (Direct Object). A tárgyválasztás hierarchiájának megfelelően az objectivusból keletkezett tárgy (55-57. a/ és b/) tekinthető az elsődleges (primér), markírozatlan tárgynak, míg a locativusból származó tárgy (52-54. a/ és b/) másodlagos (szekunder), markírozott. A mondatok szemantikai interpretációja révén is ugyanerre a következtetésre juthatunk. Az egyes mondatpárok (52. a/ és 55. a/, 52. b/ és 55. b/; 53. a/ és 56. a/; 53. b/ és 56. b/; 54. a/ és 57. a/, 54. b/ és 57. b/) között ugyanis csak szemantikai hasonlóság, nem pedig azonosság van. ANDERSON (1971) nyomán KÖNIG (1973: 41-44) a holisztikus, illetve a partitivusi jelzőket ajánlja a jelentések megkülönböztetésére. A mondatok egyik sorában (52-54.) holisztikus szekunder tárgyakat, a másikon (55-57.) viszont partitivusi primér tárgyakat találunk. A szemantikai interpretáció ezen különbsége szintaktikailag is realizálódik, azaz kétféle szerkezet áll elő mind az angolban, mind a magyarban. (A magyar nyelv holisztikus és partitivusi iránytárgyaival részletesebben BUDAI (megjelenés előtt) foglalkozik.)

A holisztikus tárgyat tartalmazó angol mondatok prepozíciós szó szerkezetében az NP tömegfogalomra kell, hogy utaljon, vagy többes számban kell, hogy álljon (például az 52. a/-ban a hay, illetve az 53-54. a/-ban a clothes és a trees); míg a magyarban a clothes és a trees megfelelőjeként az egyes szám a természetes. A partitivusi jelentésű mondatokra az utóbbi megszorítás nem áll, az objectivus egyes számú, megszámlálható dolgokra utaló főnévvel is kifejezhető:

58. He crammed a pencil into the suitcase.

59. They loaded a box onto the truck.

(A magyarban a megfelelő ige /például: tesz~rak, tesz/dug~töm stb./ és/vagy a névelő /zéró~határozatlan/ különbözteti meg ilyenkor egy mástól az egyes és a többes számú jelentésű tárgyat:

60. a/ /Egy/ ceruzát tesz/dug a bőröndbe.

b/ Ceruzát rak a bőröndbe.

61. a/ /Egy/ ládát/dobozt tesznek/helyeznek a kocsira.

b/ Ládát/dobozt raknak a kocsira.)

A tömegre utaló full of csak a holisztikus interpretációval kapcsolatban fordulhat elő:

62. a/ He packed the suitcase full of clothes.

b/ Ielerakta a bőröndöt ruhával.

63. a/ They planted the garden full of oaks.

b/ Beültették a kertet tölgyfával.

Az over- prefixummal ellátott ige után csak holisztikus tárgy állhat:

64. a/ He overloaded the truck with hay.

b/^x He overloaded hay onto the truck.

65. a/ They oversupplied the Indians with rifles.

b/^x They oversupplied rifles to the Indians.

A one by one viszont csak partitívusi tárggyal kapcsolatban használható:

66. a/ He loaded the boards one by one onto the truck.

b/^x He loaded the truck with (the) boards one by one.

Magyarul is csak így lehetséges:

67. Túlságosan megrakta/Túlterhelte a kocsit szénával.

68. Egyesével rakta a deszkát a kocsira.

3.3. Az angolban igen sok szekunder tárgy keletkezik azáltal, hogy az irányhatározó prepozíciója elmarad:

69. He rowed (across) the Atlantic.

70. The British used to sail (across) the seven seas.

71. The horse jumped (over) the fence.

72. He told her never to walk (through) the streets at night.

A határozó értékű tárgy vagy a mozgás kiindulópontjára (source), vagy a közbeeső állomásra, illetve a megtett útra (path), vagy a végállomásra/vég-célra (goal) vonatkozik. A legtöbb esetben a közbeeső állomásra, illetve a megtett útra utaló előljárószók maradnak el, néhány ige után azonban a kiindulópontokra vonatkozó prepozíció is elmaradhat.

73. They fled (from) the capital.

A következő példák viszont inkább azt sejtetik, hogy nem is annyira a prepozíciók törléséről van szó, hanem inkább arról, hogy az ige inkorporálja a prepozíciót. Néhány esetben, amikor inkorporáció fordul elő, másik igét kell választanunk:

74. a/ George went into the kitchen.

b/ George entered the kitchen.

75. a/ They arrived at the station.

b/ They reached the station.

76. a/ Bill went across the bridge.

b/ Bill crossed the bridge.

A 74-75. b/-ben a tárgy a végcélt (goal) jelöli, a 76. b/-ben pedig path jelentésben szerepel.

Az előljárószók inkorporációjával egyéb határozókkal kapcsolatban is találkozhatunk:

77. An albatross was riding (on) the wind.

78. Frazier will fight (against) Clay any time.

79. a/ The Eskimoes live in igloos.

b/ The Eskimoes inhabit igloos. stb.

(Mint már említettem, a magyarban határozó értékű tárgy főként az ige-kötős, eredetileg tárgyatlan igék mellett jelenik meg: átugorja a kerítést, meglovagolja a hullámokat, bejárja a várost stb.; sok esetben azonban a prepozícióitörlés -- vagy ha úgy tetszik, a prepozíció inkorporációja -- útján keletkezett angol nyelvi tárgynak a magyarban valamilyen határozó felel meg: átevezett az óceánon, átmegy a hídon, elmenekül a fővárosból stb. A 74-76-hoz hasonlóan a magyarban is vannak alternatív lehetőségek: megérkezik a városba ~ eléri a várost, elmegy a városból ~ elhagyja a várost, felmászik a fára ~ megmássza a fát stb. Azt egyik nyelvvel kapcsolatban sem állíthatjuk, hogy az ilyen szinonimapárok tagjai mindenkor szabadon felcserélhetők egymással.)

3.4. Szekunder tárgyak keletkezhetnek egy komplex NP (NP + of + NP vagy NP's + NP) hasadása útján is oly módon, hogy az alanyi funkcióban levő komplex NP determinánsa (Modifier) megmarad a mondat alanyának, az alaptagból (Head) pedig tárgy (Direct Object) lesz:

80. a/ The driver's eardrum/The eardrum of the driver burst.

b/ The driver burst his eardrum.

81. a/ The seams of the sack split.

b/ The sack split its seams.

82. a/ The sail of the ship tore.

b/ The ship tore its sail.

83. a/ The bumper of the car broke.

b/ The car broke its bumper.

Ezen tárgyak másodlagos (szekunder) jellegét bizonyítja az is, hogy anyanyelvi lektorunk következetesen az a/ változatokat adta meg a 80-83. magyar megfelelőjének angol fordításaként. Jóknak találta természetesen a b/ változatokat is.

A 80-83. magyar fordításában a b/ változatok egységeinek sorrendjét tekinthetjük prototípusnak annak ellenére, hogy a mondat szerkezet lényege az egységek sorrendjétől eltekintve az a/-ban foglaltaknak felel meg: birtokos szerkezet + tárgyatlan ige (A söfőrnek a dobhártyája megrepedt. A zsáknak a varrása szétfeszlett. stb.). Igen gyakori azonban a magyarban, hogy a birtokos jelző és a birtokszó közé ékelődnek a mondat egyéb, nem a birtokszónak alárendelt részei:

84. A söfőrnek megrepedt a dobhártyája.

85. A zsáknak szétfeszlett a varrása.

86. A hajónak elszakadt a vitorlája.

87. Az autónak letörött a lökhárítója.

Se szeri, se száma az ilyen szerkezetű magyar mondatoknak. A birtokos jelző és a birtokszó között gyakori a névszói, illetve a névszói-igei állítmány is:

88. Magyarországnak Budapest a fővárosa.

89. Egernek keskenyek az utcái.

90. Tony Curtisnek magyarok voltak a szülei.

(Érdemes lenne az ilyen szerkezetű /birtokos jelző + + birtokszó/ magyar mondatok angol megfelelőit szisztematikusan feldolgozni. Főként az olyan mondatokra gondolok, amelyek a birtokszóval megnevezett dolog valamilyen károsodását fejezik ki: A cipőnek kilyukadt a talpa. A fiúnak kifecamodott a bokája. A széknél kiesett az egyik lába. stb. stb.)

4. Végezetül a címben szereplő 'néhány' jelzőre kívánok reflektálni:

A dolgozatban nem esett szó a szekunder alanyok legközismertebb fajtájáról, a szenvedő szerkezet alanyáról. A szenvedő szerkezet alanyával kapcsolatban újszerű álláspontot képvisel SHIBATANI (1985: 835), aki azt állítja, és állítását különféle nyelvekből vett példákkal bizonyítani is igyekszik, hogy a szenvedő szerkezetek esetében nem is elsősorban a tárgynak alannyá tétele a lényeg, hanem sokkal inkább az eredeti, az ágensből lett alany 'eldugása' ("the primary function of passivization is defocusing of an agent"). E dolgozat keretében lehetett volna tárgyalni többek között a 'These shirts wash easily' szerkezetű, ún. activo-passive állítmányú mondatokat is, de a megszabott terjedelem miatt a szekunder alany- és tárgyválasztás kevésbé kidolgozott eseteivel foglalkoztam, azoknak is inkább csak vázlatát adtam.

IRODALOM

ANDERSON, S.R. (1971), On the role of deep structure in semantic interpretation: *Foundations of Language* 7. 387-396.

BUDAI László (1984), A nominalizáció korlátai a magyarban: **Magyar Nyelv** 80.313-323.

BUDAI László, Partitívusi és holisztikus iránytárgy (Megjelenés előtt).

É. KISS Katalin (1983), A magyar mondat szerkezet generatív leírása: **Nyelvtudományi Értekezések** 116. Budapest: Akadémiai Kiadó.

FILLMORE, Ch.F. (1968), The case for case: BACH, E. and HARMS, R.T. (eds.): *Universals in Linguistic Theory*. New York: Holt, Rinehart & Winston.

KÖNIG, E. (1972-73): *Englische Syntax* 1-2. Frankfurt am Main: Athenaeum.

NAGY Ferenc - KOVÁTS Gyula - PÉTER Gyula: (1975), **Latin nyelvtan a gimnázium számára**. Budapest: Tankönyvkiadó.

SHIBATANI, M. (1985), Passives and related constructions: a prototype analysis: *Language* 61. 821-848.

CZEGLÉDI CSABA

AZ ANGOL NYELV IGENEVES SZERKEZETEINEK OSZTÁLYOZÁSI PROBLÉMÁI

ABSTRACT: (Aspects of the Classification of Non-Finite Constructions in English.) The present paper is a short discussion of some problems of a formal approach in the discription of some English sentence patterns. The author argues that constructions in which a transitive verb takes a non-finite clause complement with or without a subject in English cannot be adequately accounted for in a formal approach that neglects semantic considerations altogether or is inconsistent in taking the relevant semantic data into consideration.

E dolgozatban az angol nyelv azon szerkezeteiről lesz szó, amelyekben egy főigéhez (segédige hiányában a verbum finitum) igenévi mellékmondat kapcsolódik. Az igenévi mellékmondat a főige bővítménye. A dolgozatban végig csak az angol tárgyias igék és különböző igenévi mellékmondat-bővítményeik kapcsolatának leírhatóságával foglalkozom.

Megengedve, hogy egyéb lehetséges szempontok is figyelembe vehetők, a fentebb meghatározott szerkezeteket mindenképpen lényegileg jellemzi fő alkotóelemeik egymáshoz fűződő szintaktikai és szemantikai viszonya, azaz a főigének és az igenévi mellékmondatnak mint bővítménynek a szintaktikai és szemantikai kapcsolata. A vizsgált szerkezetek szintaktikai leírása tűnik egyszerűbbnek. A továbbiakban azt igyekszem igazolni, hogy ezen szerkezeteknek egy elsősorban vagy kizárólag szintaktikai leírásában számos lényeges jellemző rejtve marad. Hogy mi a lényeges jellemző? Forma és jelentés közül föltétlenül a jelentést tartom lényeginek. Egy alapvetően formai kritériumokat figyelembe vevő leírásban jelentéstani hasonlóságok, lényegi azonosságok, illetve különbségek nem tűnnek ki.

Alapvető fontosságúnak tartom, hogy bármely nyelvi elemzés a valóságos nyelvi tényekből induljon ki. Ez természetesen nem zárja ki az idealizálás (vö. Lyons 1972, idézi Allen 1975:38) lehetőségét. Sőt ez elengedhetetlen egy, a „közös magot” (the common core, Corder 1975:9) vizsgáló elemzésben.

Ilyen valóságos nyelvi tényeknek tekintem Hornby (1976) példamondatait.¹ A továbbiakban a mű sémái közül vizsgálom meg néhányat, amelyben a főige a dolgozatban igenévi mellékmondatnak nevezett bővítményt vesz magához.

Mielőtt az elemzéshez hozzákezdenék szükséges, hogy néhány szót ejtsek az „igenévi mellékmondat” elnevezésről. Ezen pontosan azt értem, amit az angol nyelvészeti terminológiában a non-finite clause terminuson értenek. Vagyis olyan mellékmondatok megnevezésére használom, amelyekben az „alany” és az ige (non-finite) közötti szemantikai viszony szintaktikailag, de főként morfológiailag jelöletlen. A szóban forgó bővítménytípus tagmondat-státusát jelző elnevezést -- Greenbaummal (1980) egyetértve -- azért alkalmazom, mert ezen szekvenciák belső szerkezete ugyanazon logikai-szemantikai-funkcionális egységekre bontható, amilyenekre egy verbum finitumot tartalmazó mondat.

Vizsgáljunk most meg néhányat Hornby (1976) sémái közül. Ezekben Hornby a tárgyas főigét és igenévi mellékmondat-bővítményt tartalmazó mondatokat elsősorban az igeneves szerkezetek szintaktikai funkciója alapján csoportosítja. Csak helyenként van tekintettel nyilvánvaló vagy kevésbé nyilvánvaló jelentésbeli különbségekre, de mint az elemzésből kiderül, ha számol is olykor szemantikai megfontolásokkal, osztályozásaiban nem mindig elég következetes.

A 198 jelű séma egyebek között a következő két mondatot tartalmazza:

1. a/ They found the lifeboat floating upside down.
- b/ We musn't keep them waiting.

A séma definíciója a következő:

„S[ubject] + vt + noun/pronoun + present participle (phrase)” (Hornby 1976:13). A fenti két mondat nyilván morfológiai és szintaktikai megfontolásokból került egyazon csoportba. Mindkettőben ugyanaz az igenév fordul elő a bővítményként szereplő igenévi tagmondatban, mindkét igenévi mellékmondatnak van saját alanya, továbbá mindkét igenévi mellékmondat fölfogható egészében a főige tárgyaként. Ennek tekinti Hornby (1976:26) is. Így vélekednek Quirk és társai (1972:837) is, bár megjegyzik, hogy bizonyos esetekben az igenévi mellékmondat két részre osztható, és a két rész fölfogható

mint a ditranzitív főige tárgya, illetve tárgyi kiegészítője. Szemantikai meggondolások csak annyiban játszanak szerepet a 19-es sémának és alcsoportjainak kialakításában, hogy Hornby elkülöníti a fizikai érzékelést kifejező igéket a többi igétől, és külön táblázatot szentel a have igének különböző jelentéseiben a 19B sémán belül (Hornby 1976:67-69).

Térjünk most vissza eredeti példáinkhoz. 1. a/ és 1. b/ között lényeges jelentésbeli különbség van. A found az előbbiben ún. konceptuális ige (vö. Bolinger 1974), az igenévi mellékmondatban megfogalmazott történés érzékelését fejezi ki. Az utóbbi mondat keep igéje viszont kauzatív ige: alanya előidézője az igenévi mellékmondatban leírt történésnek. 1.b/-n kívül több kauzatív alapjelentésű mondatot is találunk még a 19B jelű sémában, mint például

3. This set me thinking.

4. How can we get things moving?
stb.

Jelentéstani meggondolásokból mindenképpen célszerűnek látszik elkülöníteni az 1. b/-hez hasonló mondatokat a 19-es séma többi mondatától.²

Hornby (1976:68) felsorolja a 19B jelű sémába tartozó igéket. Ezek nagyon szépen elválaszthatók két, jelentéstanilag egymástól élesen elkülönülő csoportba. A következő igékről van szó: bring, catch, depict, discover, draw, find, get, imagine, keep, leave, paint, send, set, show, start, take. Közülük a bring, get, keep, leave, send, set, start és take kauzatív igék, míg az összes többi fizikai, illetve mentális érzékelést fejez ki. E lényeges jelentésbeli különbséget föltétlenül tükröznie kell egy elemzésnek, illetve osztályozásnak.

Az érzékelést kifejező igéket hagyományosan néhány morfológiai és szintaktikai tulajdonságuk alapján szoktuk elkülöníteni. E helyütt a fenti ige-csoport megkülönböztetése további magyarázatot nem igényel. Csak azt jegyzem meg, hogy Bolinger (1974) már említett cikkében két alcsoportra osztva vizsgálja őket: konceptuális és perceptuális igéket különböztet meg, amelyekről alább még szó lesz.

Ami a kauzatív igéket illeti, elkülönítésük szemantikai tulajdonságaik, illetve a mélyszerkezetbeli viselkedésükben kimutatható jellemzőik

alapján történt, ahogyan azt Andersonnál (1971) is megtaláljuk. Ő úgy határozza meg a kauzatív igét, hogy az általa kifejezett cselekvésnek szükségszerű következménye a mondattani tárgy által jelölt entitásban bekövetkező állapotváltozás (vö. Anderson 1971:64). Ezt az állapotváltozást tágan értelmezi. Beleérti a fizikai vagy mentális állapot, illetve a fizikai vagy absztrakt hely megváltozását is. Ennek alapján két csoportra osztja az angol tárgyas igéket: kauzatív ("do to", uo.) igék és nem kauzatív igék. Azt is kimutatja, hogy a kauzatív igék mondattani alanya a mélyszerkezetben mindig ergatív esetben áll³ (uo. 66).

A kauzatív igék természetesen nemcsak a participium praesensi mellékmondatot fogadják el bővítményként, hanem egyéb igenévi mellékmondatokat is. Ilyenekre is találunk Hornbynál bőséges illusztrációt -- különböző sémákban, jelentésstanilag igen eltérő mondatok társaságában:

5. What makes you think so? (VP18B)
 6. What prevents you from coming earlier? (VP14)
 7. He couldn't make himself heard. (VP24A)
- stb.

A 7. mondat olyanokkal szerepel együtt a 24A sémában, mint a

8. I'll see you damned first.
9. Have you ever heard a pop song sung in Japanese?

A 7. és 8. mondat között az előbbiek alapján nyilvánvaló a különbség: a make 7.-ben kauzatív ige, míg 8. see igéje érzékelést fejez ki. Ismét azt látjuk tehát, hogy 7. több, szintén a 24A sémában szereplő mondattal együtt jelentését is figyelembe véve nem oda tartozik, hisz 24A mondatai többségükben perceptuális vagy konceptuális főigét tartalmaznak, mint például a see, a hear vagy a find.

A 24-es séma definíciója: S + vt + noun/pronoun (DO) + past participle (phrase). Hornby (1976:75) megjegyzi, hogy a séma alcsoportokra oszlik, mert a have igét a többi, ugyanebben a sémában szereplő igétől elkülönítve kell föltüntetni. Nyilván a számottevő jelentéskülönbség motiválta a szerzőt a have igével alkotott mondatok elkülönített tárgyalásában. De egyrészt

-- amint fentebb is utaltunk rá -- egyéb, legalább ilyen fontos jelentéskülönbségeket nem vesz figyelembe, másrészt a have ige elkülönítésében is következetlen. Külön alcsoportokat vesz föl a szóban forgó ige kauzatív (VP24C), illetve (jobb híján) experientialis⁴ (VP24B) jelentésének, mégsem tartja fontosnak -- bár a jelentéskülönbséget föltünteteti --, hogy a

10. I've no money left.

mondatot külön alcsoportba sorolja. 10.-ben az ige nyilvánvalóan birtoklást fejez ki. A többi mondat pedig 11.-hez hasonló:

11. She's had her handbag stolen.

vagyis experientialis, esetleg kauzatív jelentésű. Vitatható a

12. We have your medicine prepared now.

hovatartozása is, amelyet Hornby szintén a 11.-hez hasonló mondatok közé sorol, bár kétségtelen, hogy 12. több értelmezést is lehetővé tesz. Véleményem szerint a mondat szinonim lehet a

13. We have had your medicine prepared.

14. We have prepared your medicine.

15. We are in the transitory possession of your medicine.

mondatok bármelyikével.

Vizsgáljuk most meg a 17A jelű sémát és egy nem odaillő mondatát. A 17A és B séma definíciója a következő: S + vt + noun/pronoun + (not) + to-infinitive (phrase). A két sémát a passzív transzformáció lehetősége, illetve kizárt volta különíti el egymástól: 17A mondatain a transzformáció végrehajtható, 17B-éin nem. 17A túlnyomó részt a 16.-hoz hasonló mondatok sémája.

16. I warn you not to believe a word he says.

Mint 16.-ban, a séma több más mondatában is gyakoriak a performatív igék.⁵ Egy tekintetben azonban -- egy kivétellel! -- a sémában szereplő összes mondat megegyező: a főige kauzatív. A kivételként említett mondat a

17. I have never known her to tell lies.

Ezt nem indokolt a 17A sémába sorolni. Főigéje a már fentebb említett konceptuális igék csoportjába tartozik, amelyeknek egyik fő jellemzőjük éppen az, hogy elfogadják a to-infinitivust tartalmazó igenévi mellékmondat-bővítést szemben a perceptuális igékkel, amelyek csak to nélküli infinitivusi mellékmondatot engednek meg (vö. Bolinger 1974).

Hornby (1976:63) a következő igéket sorolja föl 17A alatt, amelyekhez önálló alannyal rendelkező to-val ellátott főnévi igenévi mellékmondat⁶ járulhat bővítésként: advise, allow, ask, beg, beseach, bribe, cause, challenge, command, compel, dare (=challenge), direct, drive (=compel), empower, enable, encourage, entice, entitle, entreat, expect, forbid, force, help, impel, implore, incite, induce, instruct, intend, invite, know, lead, mean (=intend), oblige, permit, persuade, predispose, press (=urge), request, require, teach, tell, tempt, urge, warn, give. Az expect és a know kivételével ezek mindegyike kauzatív ige. A know mint konceptuális ige itt is az egyik legjellemzőbb bővítést, a to-val ellátott főnévi igenévi mellékmondatot veszi magához. E sémával kapcsolatban is azt jegyzem meg, hogy a számottevő jelentéskülönbség alapján mind az expect, mind a know igét egyéb konceptuális igékkel együtt külön csoportba célszerű fölvenni.

Valamelyest hasonló a helyzet a 18B sémában is. Itt a tárgyas főige bővítőmánya önálló alannyal rendelkező főnévi igenévi mellékmondat. A séma ismét a kauzatív igék egyik tipikus bővítését példázza. Hornby (1976:66) a következő igéket említi, amelyek szerepelnek a 18B sémában: bid, help, know, make. A felsorolt igékből is kitűnik, hogy 18B a kauzatív igék sémája. A know nem illik a sorba, mert konceptuális ige. Igaz ugyan, hogy ha a know ige kedvéért egy új sémát vezetnénk be, ez az ige szerepelne benne egyedül, ugyanis vizsgálódásom eddigi eredménye szerint nincs az angol nyelvben még egy olyan konceptuális ige, amely bővítésként magához vehetne egy önálló alannyal rendelkező to nélküli főnévi igenévi mellékmondatot. A

know ige e tekintetben egyedül áll az angol konceptuális igék között; ha tetszik, kivétel. Mégis három mondatot is találunk 18B-ben, amelynek főigéje a know:

18. I've never known him sing so beautifully before.

19. Have you ever known her lose her temper?

20. I've known experts make this mistake.

A sémában összesen tíz mondat szerepel. Ha a szerzőnek a három fenti mondat szerepeltetésével az volt a szándéka, hogy a know ige ilyen szerkezetben történő előfordulási gyakoriságát érzékeltesse, akkor azt föltételezhetjük, hogy az említett ige -- bár egyedülálló e tekintetben -- mégis gyakori a brit angolban. Amellett, hogy ez az egyetlen ilyen ige a brit angolban, további korlátozások érvényesek rá. Hornby (1976:66) megjegyzi, hogy elsősorban a perfektív igeidőkben, ritkán múlt időben fordul elő. Bolinger (1974:88) is csak perfektív példákat említ, amikor a brit angolról beszél:

21. I had never known him ask a favour of this kind before.

22. I have known it work.

A dolgozatban csak most kapott jelentőséget a brit angol megkülönböztetés. Ezúttal azonban nem véletlenül, ugyanis az amerikai angol nyelvben a know ige nem vehet magához önálló alannyal rendelkező to nélküli főnévi igenévi mellékmondatot (vö. Bolinger 1974). Összegezve tehát a know igére vonatkozó korlátozásokat:

a/ Ez az egyedüli konceptuális ige (eddig eredmények szerint),

b/ amely kizárólag a brit angolban,

c/ elsősorban a perfektív igeidőkben

magához vehet saját alannyal rendelkező to nélküli főnévi igenévi mellékmondat-bővítményt.

E vázlat szerű áttekintés azt az állásfoglalásomat hivatott tükrözni, hogy mind nyelvleírási szempontból, mind az angolnyelv-oktatás előmozdítása érdekében célszerű, ha a formai kritériumok mellett fokozottabb következetességgel vesszünk figyelembe jelentéstani szempontokat is a vizsgált szerkezetek elemzése-leírása során. A dolgozatban tárgyaltak még sok új kér-

dést vetnek föl, illetve az igenévi mellékmondat-bővítmények és tárgyas főigék viszonyában számos létező kérdés vár még az eddigieknél pontosabb választ.

JEGYZETEK

- ¹ Hornby a következőket írja példamondatairól: „In this book . . . the examples are rarely taken from printed material. The great majority are typical of spoken English, though examples typical of formal English are often given for contrast.” (xii)
- ² Korponai (1984:102) szintén a formailag hasonló participiális szerkezetek jelentéstani megfontolások alapján történő élesebb elkülönítése mellett foglal állást.
- ³ A make kauzatív segédigére e megállapítás nem vonatkozik. Erre inkább az a tendencia jellemző, hogy olyan mellékmondatokat vesz magához, amelyeknek saját alanya áll ergatív esetben a mély-szerkezetben (vö. Anderson 1971:67)
- ⁴ A kifejezés arra utal, hogy a have jelentése ilyenkor: 'elszenved', 'átél valamit', 'történik vele valami'.
- ⁵ A performatív--konstatív megkülönböztetésre lásd különösen Austin 1962, illetve Searle 1969.
- ⁶ Megjegyezni kívánom, hogy Hornby (1976) nem nevezi mellékmondatoknak a dolgozatban tárgyalt bővítményeket, hanem szószerkezetekként kezeli őket. Ebből következik, hogy az önálló alany mint az igenévi mellékmondat alanya nem fordul elő az ő terminológiájában.

IRODALOM

- ALLEN, J. P. B. (1975): Some Basic Concepts in Linguistics.
In: J. P. B. Allen, S. Pit Corder (eds.): Papers in Applied Linguistics. The Edinburgh Course in Applied Linguistics.
Vol. 2. London: Oxford University Press.
- ANDERSON, J. M. (1971): The Grammar of Case: Towards a Localistic Theory. Cambridge: Cambridge University Press.
- AUSTIN, J. L. (1962): How to Do Things With Words. Oxford: Clarendon Press.
- BOLINGER, D. L. (1974): Concept and Percept: Two Infinitive Constructions and Their Vicissitudes. In: World Papers in Phonetics. Tokyo: Phonetic Society of Japan.
- CORDER, S. Pit (1975): Applied Linguistics and Language Teaching.
In: J. P. B. Allen, S. Pit Corder (eds.): Papers in Applied Linguistics. The Edinburgh Course in Applied Linguistics.
Vol. 2. London: Oxford University Press.
- GREENBAUM, S. (1980): The Treatment of Clause and Sentence in A Grammar of Contemporary English. In: S. Greenbaum et al. (eds.): Studies in English Linguistics. London, New York: Longman.
- HORNBY, A. S. (1976): Guide to Patterns and Usage in English. Second Edition. Oxford: Oxford University Press.
- KORPONAY, B. (1984): Gerundiális és participiális szerkezetek.
In: B. Korponay (ed.): Tanulmányok az anglisztika tárgy-köréből III. Debrecen.
- LYONS, J. (1972): Human Language. In: R. A. Hinde (ed.): Non-Verbal Communication. Cambridge: Cambridge University Press.
- QUIRK, R. et al. (1972): A Grammar of Contemporary English. London: Longman.
- SEARLE, J. R. (1969): Speech Acts. London, New York: Cambridge University Press.

SZABÓ ISTVÁN

A METAFORA LÉNYEGÉRŐL ÉS ÉRTELMEZÉSÉRŐL

ABSTRACT: (On the Essence and Interpretation of Metaphor)

In one of my papers on the subject (Szabó, 1984) I tried to describe and explicate the linguistic and psychological processes by which tropes metaphor, in the first place - are (is) created or generated. In my discussion there I followed the classical Greek philosophers and rhetoricians, Plato and, first of all, Aristotle. (I did so half-intuitively, half-consciously, relying on Neo-grammarians' writings and, partly, on introspection,) Now, this approach to and views on metaphor have become known in the literature as the similarity or comparison theory, or substitution theory. At the same time, in analysing the process of the creation of metaphor, I introduced another concept, that of semantic interaction, whose essence consists in this tenet: Metaphor is the result of the clash of semantic markers of grammatically conjoined lexical units, i.e., violation of selection restrictions is a natural concomitant of the "production" of metaphor.

In §I of this paper, I want to show that the so-called comparison-similarity theory, on the one hand, and semantic interaction theory, on the other, are not only compatible but also mutually complementary explications.

§II is devoted to the interpretation of metaphor, that is, to how the hearer-reader construes a metaphorical expression, what linguistic, cognitive, and pragmatic processes underlie this construal etc.

0. BEVEZETÉS

Egyik előző dolgozatomban (Szabó, 1984) leírni és értelmezni próbáltam

azon nyelvi (szemantikai - logikai) és tudati (kognitív) folyamatokat, amelyek alapján a szókép - elsősorban a metafora - létrejön, más szóval: melyek a szóképet megalkotják (generálják). Érvelésemben - introspekción alapuló intuicióm mellett bizonyos, egyes görög filozófusok és szónoklat-tan-tudók által több, mint kétezer évvel ezelőtt megfogalmazott - és a századfordulón az újgrammatikusok által felújított, továbbfejlesztett - elvekre támaszkodtam. E filozófusok - elsősorban Arisztotelész - a metaforát külső vagy belső hasonlóságon alapuló, analógiára épülő jelenségként kezelték, olyan rövidített, implicit hasonlatnak tekintették, melyből a hasonlítás explicit eleme kimaradt: N1 olyan, mint N2 $\longrightarrow$ N1 kopula N2 (Az ember olyan, mint a farkas $\longrightarrow$ Az ember farkas). Ezen - Arisztotelésznél mind a Retorikában, mind pedig a Poétikában megfogalmazott - elvek hasonlóság-hasonlat elmélet, behelyettesítés-elmélet néven váltak ismertté. (A behelyettesítés - vagy szubsztitúció-elmélet elnevezés voltaképpen egy második nyelvi átalakításra utal: a fentebb bemutatott törlés-rövidítés után N1 helyett N2-t - esetünkben a farkas szót - használjuk az adott dolog esetünkben az ember - jelölésére. A hasonlóság-hasonlat elv azonban több ponton módosításra, kiegészítésre szorul. Nemcsak arról van szó, hogy Arisztotelész a metaforát a stílus esztétikai gyönyört nyújtó diszítőelemként kezelte (e nézet itt-ott ma is felbukkan és tartja magát az ún. non-konstruktív nyelvfilozófusok - pl. Katz, 1966 - körében), Platón pedig egyenesen óvta tőle szónok- és író társait mondván: a metaforában kifejezett gondolat nem nyújt megbízható tudást a világról (Platón: Republica, X, 607). A konstruktív nyelvfilozófusok - Marcus B. Hester (1967), Boyd (1980), Kuhn (1980) és mások - ezen álláspontot eléggé meggyőzően cáfolták. Szólni kell azon bonyolult jelentéstani-logikai folyamatokról is, amelyek a metafora alkotását és értelmezését kísérik. E folyamatokat jelentéstani kölcsönhatáskén fogom fel és írtam le (Szabó, 1984: 393-388.) Black (1962, 1980) kölcsönhatás-elméletével összhangban (de attól függetlenül). Mindazonáltal a kölcsönhatás-elv is pontosításra-finomításra szorul, különösen Searle (1980) bírálata után. Ez lesz dolgozatom I. fejezetének feladata. A II. fejezetben a szókép - főként a metafora - értelmezésének leírására tesz kísérletet (amennyire ezt a szigorú terjedelmi korlátok megengedik).

I. ADALÉKOK A METAFORA FOGALMÁHOZ

1. Arra a kérdésre, hogy valójában mi a metafora, az értelemező szótárak, sem pedig az idegen szavak szótárai nem adnak - nem is adhatnak a fogalom tartalmának teljesen megfelelő, azt minden vonatkozásban megragadó választ. (Ez nem is lehet feladatuk.) Az olyan meghatározások, hogy (a metafora) "... hasonlóságra épülő szókép" (Magyar Értelmező Kéziszótár. Szerk. Juhász József et. al. Bp.1982, 952.1.) vagy (a metafora) "... hasonlóságon alapuló szókép, amellyel bizonyos tekintetben meglévő vagy elképzelt egyezést azonosítás alakjában fejezzünk ki" (A Magyar Nyelv Értelmező Szótára, IV. Szerk. Balázs János et al. Bp. 1961.1293.1.) az évezredek hasonlóság-hasonlat elvet fogalmazzák újra. A MNYÉSZ meghatározásában azonban figyelmet kelt az elképzelt egyezés kitétel: további érveléseink szempontjából ez azért lényeges, mert a vizsgált szókép újszerű nézőpontot és új meglátást teremtő szerepére utal. (Erre még lentebb kitérünk.) E régi úton jár Frazer meghatározása is: "I define metaphor as an instance of non-literal use of language in which the intended propositional content must be determined by the construction of an analogy" (In A. Ortony, 1980: 176), mivel az analógia lényegében a hasonlóság-hasonlat szinonimája. E meghatározásokat kiinduló pontként elfogadjuk, de a metafora lényegének megragadásához, természetének mélyebb megértéséhez, funkcióinak vizsgálatához újabb - a régieket részben tagadva megtartó - szempontokra van szükség.

2. A metafora-alkotás pszichikai, gondolati és jelentéstani-logikai folyamat egyidejűleg. E folyamat pszichikai oldala: a dolgok sajátos észlelése, látása, az eltérő dolgok közti hasonlóság vagy analógia észrevétele láttatása, elképzelése, vagyis a különböző képzet-, fogalom- és gondolat-társítási folyamatok. (Ezek érzelmi-indulati töltéséről és színezettségéről itt nem kell szólnunk.) Ez logikai-jelentéstani síkon heterogén dolgok közzelítését, ezek fogalmának alanyban és állítmányban - vagy más (pl. jelző és jelzett szó) formában - való összekapcsolását jelenti; az idegen dolgok, kategóriák közti hasonlóság vagy azonosság megragadása és kifejezése pedig egyszersmind magában foglalja az elvonatkoztatás és általánosítás, az ítéletalkotás mozzanatát is. E fogalom- és ítéletalkotás ugyanakkor konkrét, képszerű, ikonikus: a Bevezetésben idézett példánkban az ember - pontosab-

ban: bizonyos embertípus - bizonyos tulajdonságát (ragadozó hajlamát) a farkas képi - képben megjelenített - a fogalma által ragadtuk meg és fejeztük ki. A nyelv, mely alapvető természeténél fogva konvencionális jelrendszer, ily módon túllép természete korlátain és válik képessé képszerű megjelenítésre, ábrázolásra, kifejezésre. Ebben az értelemben beszél Ricoeur (1981:234) a "produktív képzeletben" végbemenő "prédikativ asszimilációról", a nyelvi képben megalkotott fogalomról és benne kifejezett ítéletről. (L. még a metafora-alkotás tudati-pszichikai alapjairól: Paivió (1980), Miller (1980)). E tudati aktusnak par excellence jelentéstani velejárója, következménye az, amit - az interpretatív szemantikusoktól kölcsönzött kifejezésekkel - a szelekciós szabályok megszegésének, jelentéstani anomáliának (kategória ütközésnek) nevezünk. E folyamatokat részletesen elemeztem (Szabó, 1980, 1984). Most a metaforikus szerkezetet annak összetevői, azok kép- és fogalomalkotó szerepe szempontjából kell továbbvizsgálnunk.

3. Az olyan egyszerű, tehát a N1 + copula + N2 típusú metaforikus szerkezet, mint (1 a - d):

/1/ a. Az ember farkas	b. A kártyapartnerem ravasz róka
c. A szomszédasszonyom	d. Jenő felesége tigris
hárpia.	

a következőképpen elemezhető: az 1. terminus vagy elsődleges alany a jellemzett (jellemzendő) dolog vagy tenor - esetünkben: ember, kártyapartner, szomszédasszony, feleség - ; a 2. terminus vagy másodlagos alany (az állítmány) azon ismert tulajdonság hordozója, mely tulajdonsággal az 1. terminus által jelölt dolgot jellemezni akarjuk; e terminust nevezzük vehikulumnak (a metaforikus jelentés hordozójának); tehát /1/-ben vehikulum: farkas, róka, hárpia, tigris. Egyazon dolgok szerkezetteni felosztásban: az 1. terminus: topic vagy keret (frame); ez a maga szó szerinti (denotatív) jelentésében a fókus (= a 2. terminus, az állítmány) szöveggörnyezete. /1/-ben tehát farkas, ravasz róka stb. a fókus. A keret denotatív és a fókus metaforikus jelentése közti ellentmondás egyfajta feszültséget "indukál", amely feszültség voltaképpen a szintaktikailag összekapcsolt, de jelentés-

tanilag összeférhetetlen és logikailag inkongruens elemek között jön létre. Ezen összeférhetetlenség vagy inkongruencia egyik előfeltétele annak, hogy a hallgató (olvasó) az adott szerkezetet metaforikusan értelmezze. (L. II. fejezet). A tenor és a vehikulum kölcsönösen megvilágítja, értelmezi egymást: a vehikulum "rávetíti" az általa jelölt fogalom adott tartalmi jegyét a tenorra új tartalmi jeggyel gazdagítva az adott fogalmat, a tenor pedig megváltoztatja a vehikulum jelentéstartalmát: a képes jelentés hordozójává teszi. (1c) esetében hárpia az adott személy veszekedős természetére utal; szomszédasszony pedig mint szövegkeret törli hárpia szemantikai jegyei közül (+Madár) jegyet és annak helyére (+Emberi lény), (+ Veszekedős nő) jegyeket iktatja. Az adott szókép gyakori használata és a használat általánossá válása folytán a jelentésváltozás állandósulhat, és ily módon létrejön a poliszémia vagy - a képes értelem elhalványulásával az exmetafora. (Fónagy Iván figyelt fel arra, hogy egyes városi gyerekek a marha szónak csak "ostoba személy" jelentését ismerik.) Az /1/ példázta eseténél valamivel bonyolultabb az, amikor nem N1 + copula + N2 szerkezettel van dolgunk, hanem N-metaforikus + V-denotatív (+ egyéb összetevők) szerkezettel, mint /2/-ben (N = nomen, V = verbum):

- /2/ a. A számár nem tudta megoldani a számtanfeladatot
b. A vipera egész nap szitkozódott
c. A kis malac megint bepiskította a ruháját

ahol nem a tenor, hanem a vehikulum van topic-helyzetben. Ez azonban nem szünteti meg, nem is csökkenti a fentebb mondottak érvényességét. Egyrészt a Bevezetésben már említett eljárás - behelyettesítés vagy szubsztitúció - átrendezi a szerkezeti elemeket: törli az 1. terminust, vagyis az elemi N1 + copula + N2 szerkezetből N1-t, N2-t pedig fókuszhelyzetből topic-helyzetbe emeli és a mellé nem-metaforikus jelentésben állítmányt rendel. Ezt egyben a /2/ példázta metaforikus szerkezetek kialakítását /3/ mutatja:

/3/ a. Profitfalvy Péter ragadozó (farkas)	} Tsubst
=>
farkas
megvette Tőkeházy Timót gyárát.	
b. Profitfalvy Péter potom áron meg-		c. A ragadozó
vette Tőkeházy Timót gyárát		potom áron

(Tsubst = behelyettesítő transzformáció) Ily módon a szubsztitúciós elv magyarázatot ad az /1/- és /2/-szerű kifejezések közötti szerkezeti összefüggésre. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a fentebb leírt jelentéstani kölcsönhatás független a tenornak és a vehikulumnak a helyétől vagy grammatikai funkciójától az adott szerkezetben: a vehikulum metaforikus értelme topic-helyzetben is megmarad; a különbség csupán az, hogy /1/ esetén a nem-metaforikus alany, /2/ és /3c/ esetén pedig a nem-metaforikus jelentésű állítmány "vetít" rá metaforikus jelentést. Továbbá a jelentéstani kölcsönhatás abban is megnyilvánul, hogy a vehikulum /3c/-ben is "visszavilágít" szerkezeti környezetére: /3c/ metaforikus alanya - ragadozó farkas - új árnyalattal színezi az állítmány jelentését: azt sugallja, hogy a tranzakcióba kétes értékű mozzanatok vegyülhettek (az eladó szorult helyzete - adósság, csőd vagy más - , amit a vevő kihasznált) és - ami ennél lényegesebb - a létrejött metafora újabb metaforát generál:

/4/ A farkas felfalta gyengébb társát

ahol /3c/ állítmányát is metaforával helyettesítettük. Az így létrejött komplex szóképet - mondatmetaforát - tovább fűzhetjük:

/5/ A farkas felfalta gyengébb társát, aki viszont előzőleg három hiénakölyköt fogyasztott el stb.

és a szóképfűzér allegóriává terebélyesedhet, amire az allegorikus beszély, a költészet bőségesen szolgáltat példát. Ez azonban már a műelemzés és értelmezés (a hermeneutika) felségterülete. A szóképalkotás kérdésénél maradva azt mondhatjuk, hogy a folyamatban valamilyen "szóképmag" újabb és újabb szóképeket, szóképsorokat képes alkotni. A metafora-alkotást, a metafora lényegét logikai képletekben is kifejezhetjük. /1/ formája pl. /6/ lehet:

/6/ a. Copula (x, y). b. Est (x, y) c. Est (homo, lupus)
d. Az ember farkas/

ahol Copula bármely létige szimboluma, x = alany, y = névszói állítmány; /6b/-ben és /6c/-ben ugyanazt a szerkezetet konkrétabb formában, /6d/-ben

pedig természetes-nyelvi magyar mondatban fejeztük ki. Az az állítás azonban, hogy a létigének 2 argumentuma van - /6a, b/ - minden létigés elemi ítéletre vonatkozik, tehát a denotatív jelentésű (pl. János kéményseprő) kijelentésekre is. Ugyanez vonatkozik az egzisztenciális képletre:

/7/ $\exists x/ \quad /x \text{ est } y/$ (azaz: létezik x, ezen $x = y$: Az ember farkas)

A metaforára vonatkozó képletnek ki kell fejeznie azt, hogy az állított azonosság ($x \text{ est } y$) hasonlóságon alapuló azonosság. Ezt /8/-cal tudjuk ki-fejezni:

$$/8/ \quad \exists F / \quad \exists G / \quad \exists H / \quad \left\{ \text{SIM}_H \left[F / \text{ember}/, G / \text{farkas}/ \right] \right\}$$

(ahol F = ember és tulajdonságainak halmaza, G = farkas és tulajdonságainak halmazata, H = olyan jegy v. ismerv, amelyre F-t és G-t vonatkoztatjuk, illetve amely alapján a hasonlóság-azonosságot megállapítjuk; SIM = hasonlóság)

Azonban /8/ is kiegészítésekre szorul, mivel egyrészt csak az /1/-szerű szerkezetek logikai formája; /2/ más képletet igényel, ahol a hasonlóságon alapuló azonosítás zárójelbe kerül, és csak az azonosító folyamat eredményét jelöljük:

$$/9/ \quad \left\{ \text{SIM}_H \left[F / \text{ember}/, G / \text{farkas}/ \right] \right\} \quad (\longrightarrow \text{Est/ember, farkas})$$

A másik probléma az, hogy /6a-d/ voltaképpen azonossági viszonyt fejez ki: $x = y$. a formális logikában azonban ez szimmetrikus azonosságot jelöl, tehát $x = y \longrightarrow y = x$. Ez /6/ esetén nem érvényes, mert 1. /6/ nem teljes azonosságot jelöl, hanem csak bizonyos ismérvek azonosságát (azonosságról ebben az értelemben is csak feltételesen beszélhetünk: a harácsoló ember ragadozó természete megnyilvánulásaiiban nem azonos a farkas természetével, a hamis ember ravaszsága nem azonos a róka ravaszságával stb.); 2. a metaforikus szerkezetben - tehát pl. /1/-ben - a terminusok/ /6c, d/-ben az argumentumok/ nem cserélhetők fel. Más szóval: metaforikus szerkezet esetén az azonossági viszony nem szimmetrikus, vagyis $x = y \not\longrightarrow y = x$. Vö. /1/-gyel /10/-t:

/10/ a. Farkas az ember /?/ b. Tigris Jenő felesége /?/

Megjegyzendő, hogy néhány metaforikus szerkezet eltűri a terminusok felcserélését: Hárpia a szomszédasszonyom, Ravasz róka a kártyapartnerem, stb. Ennek alkalmasint az az oka, hogy ravasz róka "refinált ember" és hárpia "harcias nő" jelentése a köztudatban nagyon elterjedt, általánossá vált. A másik szabály az lenne, hogy a metaforikus szerkezet terminusai nem cserélhetők fel, ha az - mint /1a/ - általános érvényű kijelentés. Ennek azonban /10b/ ellentmondani látszik, hisz ez is értelmezhető képletesen (igaz, sután hangzik). A két terminus részleges felcserélhetőségének másik lehetséges magyarázata a következő. Nevezzük az 1. terminust vagy tenort referensnek, a 2-t pedig - Millert (1980) - követve -relátumnak. Pl. /1/-ben az ember = referens, farkas = relátum. Referens tehát az az elem, amelyről a mondat szól, amit rá vonatkoztatunk + de információ szempontjából egyik sem teljesen új: a referens a szöveggörnyezet alapján ismert (kurrens információ), a relátum pedig a valóságra vonatkozó ismeretrendszer alapján (régi információ); új információ: a kettő közötti hasonlósági viszony, vagyis az, hogy az ember bizonyos jegyei alapján hasonlít a farkasra, a házsártos nő a tigrisre stb. A hasonlóság-viszonyt pedig az elemek sorrendje nem befolyásolja. E tekintetben "majdnem-szimmetrikus" viszony a /6/-ban kifejezett összefüggés. /11/ miatt vagyunk kénytelenek határozatlanul fogalmazni:

- /11/ a. A zebra olyan, mint a ló, csak /a zebra/ csíkos
b. A ló olyan, mint a zebra, csak /a ló/ nem csíkos /?/
c. A zebra ló, csak csíkos
d. A ló zebra, csak nem csíkos /?/

Ui. /11/-ből kiderül, hogy a terminusok felcserélhetőségét vagy fel nem cserélhetőségét a jelölt fogalmak alá-/fölérendeltsége is befolyásolja: a ló (equus) a zebra fölérendelt fogalma.

Egy másik probléma, hogy a /6/ nehezen lenne alkalmazható az un. arányviszony vagy reláció jelölő metaforákra:

/12/ a. A hajó a kéklő vizet szántotta/barázdálta

b. Kemal Atatürk a Török Köztársaság atyja

tekintve, hogy a /12/-szerű szókép a két explicit terminus mellett két implicit terminust is tartalmaz:

- /13/ a. A hajó azt teszi (olyant tesz) a vizen, amit (amilyent) az eke a szántóföldön
b. K. Atatürk azt jelenti a Török Köztársaságnak, mint az atya a gyermekének (ahhoz hasonló reláció áll fenn K.A. és a Török Köztársaság között, mint atya és gyermeke között)

/13a, b/ formája /14a, b, c/ lehetne:

- /14/ a. hajó:víz:: eke:szántóföld;
b. K. Atatürk: Török Köztársaság:: atya:gyermek
c. x:x' :: y:y'

mivel /12a, b/ és /13a, b/ terminusai közötti viszony lényegében (a szószemint vagy szűkebb értelemben vett) analógiás viszony vagy arányviszony, amit /14a, b/ konkrétan, /14c/ pedig általános formában fejez ki. A fentiekkel persze a metafora tartalmi vagy formai elemzését távolról sem mérítettük ki. Léteznek ui. nem hasonlóságon, nem is analógián vagy arányviszonyon alapuló metaforák. (Ez a megkülönböztetés maga is kétséges: /3c/ ugyanúgy analógián alapszik - érvelhetnénk -, mint /12a, b/.) A szakirodalomban (Miller, 1980) találunk olyan szóképeket, mint /15/:

- /15/ a. giddy brink, b. (drink) a mournful cup of tea

melyek oksági viszonyra utalnak (a szakadék szédülő pereme → szédülést okozó pereme; gyással teli pohár tea → gyástól keserű tea/?/). E tények további elemzése helyett meg kell vizsgálnunk a metafora-alkotás harmadik fő elméletét, a beszédcselekvés-elméleti elvet.

4. Mind a hasonlóság-hasonlat elvet, mind pedig a kölcsönhatás-elméletet komoly "kihívás" érte a beszédcselekvés-elmélet részéről.

Searle (1980) a következő ellenérveket sorakoztatja fel: 1. a hasonlóságelv nem lehet érvényes, mert számos esetben a vehikulum nem valóságos, hanem képzeleti, mitikus dolgot jelöl:

/15B/ a. A szomszédasszonyom sárkány.

b. Ede ördög.

2. ha a második terminus valóságosan létező dolgot jelöl, az adott dolog a neki tulajdonított ismérvekkel nem rendelkezik vagy nem lényegi a neki tulajdonított ismerv, ennél fogva a vehikulum nem lehet alkalmas a tenor gondolt és közölni szándékolt tulajdonságának kifejezésére:

/16/ a. Üdön gorilla.

b. Adél maga a nap.

c. Irén egy jégkocka.

Ha /16a/ azt akarja kifejezni, hogy Üdön undok, erőszakra és durvaságra hajlamos személy, akkor - érvel Searle - a szókép célt tévesztett: a gorillák (az ethológiai vizsgálatok szerint) kedves, szelíd, érzékeny lények; /16b/ is sántít mint implicit hasonlat: a nap és az adott nőnemű személy között semmilyen külső vagy belső hasonlóság nem áll fenn; ugyanaz a helyzet /16c/-vel: Searle szerint az adott nőnemű emberi lény és az adott, szilárd halmazállapotú víztömeg között nincs olyan lényegi külső vagy belső hasonlóság, amely a hasonlatot és a metaforát motiválná. A szerző 3. ellenérve az, hogy - a hasonlóság tágabb értelmezése szerint - a tárgyi világban minden hasonlít minden másra, következésképpen a hasonlóság-elv nem magyarázza meg a metafora keletkezését. A jelentéstani kölcsönhatás elve ellen Searle (1980. 102skk) szintén három kifogást emel: először, a metaforikus szerkezet 1. terminusa sokszor tulajdonnév - mint /16c/-ben - , a tulajdonnév pedig nem rendelkezik denotatív (általános fogalomjelölő) funkcióval, hanem csak megnevező funkcióval, tehát nincs denotátuma, csak referense; mivel pedig híján van az általános fogalom tartami jegyeinek, nem is lehet szó a két terminus - a tenor és a vehikulum - közti jelentéstani

kölcsönhatásról (hisz e kölcsönhatás fogalmi jegyek vagy szemantikai ismérvek közti hatás); másodsor, egyes metaforikus szerkezetek nem tartalmaznak szó szerinti jelentésben használt terminust, hanem csak képletesen értelmezett terminusokat, mint /17/:

/17/ Qadrilaterality drinks procrastination

ennél fogva a terminusok között nem is léphet fel kölcsönhatás: ellentmondás, jelentéstani anomália vagy logikai inkongruencia, amint ez pl. /1/ és /2/ szerkezeteinek terminusai között történik; harmadsor, az értelmezhetőség és értelmezés szöveg, szövegösszefüggés általi meghatározottságról J. R. S. azt állítja, hogy ez a nem-metaforikus szerkezetekre is érvényes, tehát e meghatározottság nem lehet a metafora megkülönböztető jegye. A szerző szerint a metafora lényege beszédcselekvés-elméleti megközelítésben ragadható meg. Gondolatmenete röviden a következő. A mondatokban (ítéletekben, megnyilatkozásokban) 2 jelentésfajtát különböztet meg: mondatjelentést és megnyilatkozás-jelentést. Az elsőt a mondat tartalmazta szók és grammatikai viszonyok denotatív (nem-képes) jelentésösszegét kell értenünk: azt, amit a szók szótári jelentése és grammatikai viszonyai alapján felfogunk; a megnyilatkozás-jelentést a mondat azon funkciója (értelme), melyet a beszélő neki az adott szituációban szán s melyet az adott mondat mint megnyilatkozás a kommunikációs helyzetben, kontextusban betölt (sentence meaning vs. speaker's meaning). A metaforikus elemet nem tartalmazó megnyilatkozásban jelen van mindkét jelentésaspektus:

/18/ Eléggé fülledt itt a levegő

denotatív szinten a levegő hőmérsékletéről és összetételéről tett megállapítás az adott helyiségben; bizonyos helyzetben azonban közvetett kérdés vagy utasítás az adott helyzettel kapcsolatos cselekvésre (pl. a felesleges kérése a beosztotthoz):

/19/ Ki kell szellőztetni/szellőztessék ki a helyiséget

/19/ /18/-nak megnyilatkozás-jelentése, másodlagos funkciója. A megnyilat-

kozások e másodlagos funkciója (értelme) a beszédcselekvés-elméletben kicsit is jártas olvasó számára jól ismert. A metaforikus szerkezetnek ezzel szemben nincs mondatjelentése, csak megnyilatkozás-jelentése. Ha mondatjelentésen a kijelentés logikai igazságfeltételeknek megfelelő tartalmát értjük, akkor Searle-nek részben igazat kell adnunk: a jelentéstani anomáliát vagy logikai inkongruenciát tartalmazó kijelentések - pl. /1/ és /2/ szó szerint való értelmezése logikai abszurditáshoz vezetne (nem létezik olyan főemlős, amely egyidejűleg az emberi fajhoz és a kutyafélékhez is tartozna). Ezt /20/-ban fejezhetjük ki:

$$/20/ \text{ a. } P \text{ est } S \longrightarrow \text{ b. } P \text{ est } R / P \neq S/$$

És ez az /1/; típusú szóképekre mindenképpen - némi módosítással a /2/ szerűekre is - valóban érvényes: /1a, b/ pl. nem azt jelenti, hogy a megnevezett személyek a caninus osztályába tartoznak, hanem csak azt hogy a caninusra is jellemző tulajdonságokkal rendelkeznek. E jelentés, vagyis az, ahogyan /20a/-ból /20b/-hez eljutunk, egy következtetési eljárás eredménye. Ezt az eljárást a II. Fejezetben részletezzük. Itt Searle fentebb említett állításait kell szemügyre vennünk. Ezek ui. vitathatók.

a. A hasonlóság-hasonlat elv érvényessége nem cáfolható azzal, hogy egyes terminusok üres (extenzió nélküli) fogalmakat jelölnek: ördög, sárkány, arkangyal, kobold stb. szavaknak valóban nincs megfelelője (referense) a valós világban, ezek mégis bizonyos fogalmakat jelölnek; a fogalmak tartalmát azon képzetek, hiedelmek alkotják, melyeket az emberi képzeletvilág kialakított s amelyek a képzeletvilágban ma is élnek. Ezért tudjuk, és elég pontosan, hogy /15a, b/-nek mi a jelentéstartalma; b. az sem meggyőző ellenérv, hogy esetenként a vehikulum által jelölt dologra nem jellemzők a neki tulajdonított ismérvek: a gorilla szóhoz a használat folyamán bizonyos hiedelmek és képzetek folytán negatív konnotáció tapadt (csúnya, durva, kegyetlen, agresszív, s más), és a szókép (/16a/) e képzet- és hiedelemrendszerre (endoxákra) épül, nem pedig zoológiai tényekre; c. a tárgyi világban bizonyos tekintetben vagy bizonyos nézőpontokból szemlélve valóban minden hasonlít minden másra, de a szóképalkotás a feltűnő, észrevehető, kézenfekvő, nyilvánvaló hasonlóságokra, analógiákra épül: bizonyos majomfaj-

ták utánzó hajlama pl. közismert, ezért a viselkedésben, ruházkodásban másokat utánzó hajlama pl. közismert, ezért a viselkedésben, ruházkodásban másokat utánzó emberről azt mondjuk, majom, nem pedig orrszarvú; d. a tenorként tulajdonnevet tartalmazó metaforikus szerkezet terminusai között is fennáll a jelentéstani kölcsönhatás, mert tulajdonnévnek nemcsak referense van, hanem jelentése is: azok a fogalmi jegyek, melyeket a tulajdonnév implicál, ezek /16c/-nél pl. Irén esetében / + Nőnemű emberi lény/; e. a jelentéstani kölcsönhatás elve nemcsak a terminusok közti jelentéstani-logikai összeférhetetlenség folytán fellépő abszurditást jelenti szó szerinti értelmezés esetén, hanem általában logikai-jelentéstani abszurditást, amely képes értelmezésre kényszerít, /17/ ezért nem cáfolat értékű ellenpélda (egyik lehetséges értelmezése: a négy nagyhatalom tárgyalásai sok huzavonával, halogatással járnak együtt); f. egyes, nem-metaforikus szerkezetek értelmezéséhez is szükség van a szöveggörnyezet és a beszédszituáció figyelembevételére - ilyen a lexikai és/vagy szerkezeti többértelműség - , azonban a nem-képletes kijelentések többsége szöveggörnyezettől függetlenül értelmezhető, másrészt az utóbbiak esetén a szöveggörnyezet funkciója más: itt egyértelműsít, ott (a metaforánál) az értelmetlenségbe értelmet visz; és végül g. /17/ ellentéte is ismert.

/21/ Kezd meleg lenni a szobában

/21/ nem tartalmaz sem jelentéstani devianciát, sem más abszurditást, a szó szerinti jelentése mellett mégis lehetséges metaforikus értelmezése is: pl. éles vita közben a vitázók valamelyikének valóban melege lesz (az alacsony szobahőmérséklet ellenére). Ezért úgy célszerű fogalmaznunk, hogy a metafora - és általában a szókép - alapja az ellentmondás; az lehet logikai-jelentéstani vagy gyakorlati (pragmatikai).

Mindezek ellenére Searle elmélete beépíthető a szóképelemzésbe; egyes megállapításai különösen jól használhatók a metafora értelmezésének elemzésénél. Lentebb az utóbbira tesztek kísérletet.

II. A METAFORA ÉRTELMEZÉSE

1. A szóképet annak megalkotója, a beszélő is értelmezi jeletéstanilag. Ezt a folyamatot hivatkozott írásomban (Szabó, 1984:384 skk) már vázoltam utalva arra is, hogy ennek 2 fázisát kell megkülönböztetnünk. Arról is szó volt (ibid.), hogy az értelmezés 1. fázisa egybeesik a szókép megalkotásának mozzanatával. Most már a metaforára szűkítve az elemzést a mondottakhoz az alábbiakat tehetjük hozzá. Annak, hogy a beszélő a nyelvi kommunikáció folyamán mondandóját metaforában öltöztetve fejezi ki és közli, több oka - ha az ok tudatos -, céloka lehet. A metaforát létrehozhatja a sajátos látásmód, a villanásszerű meglátás, a frivol meghökkentés szándéka vagy a szókép megjelenítő ereje általi plasztikus felidézése, látlatása, megúrte-tése a közölni szándékolt gondolatnak, a leírás tárgyának. Más szóval: a beszélő mintegy saját látásmódot kínál fel a hallgató-olvasónak a metafora által. (A szókép által közvetített érzelmi konnotáció közismert, erről itt szólnunk nem kell.) Arról is szó volt (uo.), hogy a sajátos megnyilatkozás értelmezésének 2. fázisa voltaképpen a produktum értékelése a terv, a kommunikációs szándék szempontjából. A szókép esetén ez annak ellenőrzését jelenti, hogy megfelel-e az adott nyelvi alakzat a közölni szándékolt tartalomnak (érthető-e, eléggé plasztikus-e, kifejező-e stb.). Röviden: a szóképpen az azt alkotó terve, szándéka testesül meg, megértése tehát e szándék.felismerésétől is függ. Ezt is vizsgáljuk meg röviden.

2. Amikor a hallgató-olvasó az adott metaforával először találkozik, számára az értelem (jelentés, olvasat) nélküli szólánc, amelyben csak a grammatikai megszerkesztettség hasonlít a mondatra (megnyilatkozásra). Ennek az az oka, hogy a metaforikus szerkezetek többsége logikai-jelentés-tani szempontból összeférhetetlen idegen), anomális vagy deviáns szókapcsolatokat (logikai kategória ütközést) tartalmaz. Ezt /1/, /2/ és /3/ példáin is bemutatathatnánk. Ezek azonban közismert szóképek, ennél fogva megértésükhöz szinte semmilyen következtetési eljárásra nincs szükség. Vegyünk szemügyre néhány újszerű szóképet:

/22/ a. Morzsa voltam az uralkodó asztalán

- b. A terhességtől szédült hold végigtámolyog égi útján
- c. A nagy szivacs felszívta zsebemből a pénzt

(/22a/-t Shakespeare-től/Antonius és Kleopátra/, /22b/-t Yeats-tól/ The Crazy Moon/ vettem; /22c/ alkalmi szókép.)

/22a/-ban "konfliktus" áll fenn én /+ Emberi lény/ morzsa /+ Élettelen tárgy/ jegye között; /22b/-ben hold /+ Élettelen tárgy/ jegye és mindhárom rávonatkozó terminus - terhesség, szédült, végigtámolyog - /+ Élőlény/ jegye közt, /22c/-ben egyrészt alany és állítmánya /+ Folyadék/ szelekciós jegye, másrészt a tárgy, pénz /+ Szilárd anyag/ jegye között. Ennek folytán denotatív szinten /22a, b, c/ jelentés nélküli, 0 olvasatú. /20/ vagy a megváltoztatandók némi változtatásával /23/ ezt fejezi ki:

/23/ S facet obj₁ → S facet Obj₂

/10/ kapcsán azonban már jeleztük, hogy bármely mondatrész betöltheti a vehikulum szerepét, tehát e szempontból mind /20/, mind /23/ pontatlan. A szó-lánc olvasat-nélküliségét, majd metaforikus értelemmel való felruházását /24/-gyel fejezhetjük ki:

/24/ a. A + B = 0 → b. A + B = X

(ahol A, B = lexikai egységek, + = bármely grammatikai kapcsolattípus, 0 = olvasat-nélküliség, X = megfejtendő metaforikus jelentés) A hallgató-olvasó persze, ha nem képzett nyelvész-logikus, nem a /22/ után jelzett kategóriákban fogalmazza meg /22/ olvasat-nélküliségét, vagyis /24a/-t, hanem intuitive. Miután megállapította, hogy a megnyilatkozás szó szerinti jelentésben nem értelmezhető, azon feltevésből kiinulva, hogy a beszélő értelmes és koherens gondolatot akar kommunikálni (tehát épelméjű, és nem akar elmeza-vart színlelni értelmetlen kijelentésekkel), a képletes értelmezés mellett dönt. A metaforikus jelentés megkeresése (rekonstruálása) bizonyos heurisztikus eljárásokat foglal magában, amelyek során a hallgató-olvasónak mozgósítania kell nyelvi-logikai és a világra vonatkozó (enciklopédikus) ismereteit egyaránt. Az első feltevés eközben az, hogy a képes és a nem-képes je-

lentés között hasonlóságon, analógián alapuló kapcsolatnak kell lennie. Ennek alapján - pl. /ld/ első hallása-olvasásakor - elindul a /20b/-ben használt R értékének a megállapítása, az ismeretlen jelentés, az X rekonstruálása. Ez a következő lépéseket foglalja magában: a. R értéke bizonyos ismérvhalmaz, b. ezen ismérvek P feltűnő tulajdonságai közé tartoznak, c. egyes tulajdonságok tekintetében S hasonlít P-re, d. válaszd ki P azon tulajdonságait, melyek (képzettársítási szinten) S-re is jellemzők, e. ezen tulajdonságok alkotják R értékét, f. a tigris (/ld/ fókusza) vad, kegyetlen, hirtelen támadásra hajlamos, g. R = vad, kegyetlen, hirtelen támadásra hajlamos, tehát: h. S-re R jellemző; következésképpen /ld/ = /25/:

/25/ Jenő felesége vad, kegyetlen, hirtelen veszekedésre,
támadásra hajlamos stb.

Más terminusok behelyettesítésével ugyanez érvényes /l/ többi megnyilatkozására, /22a/-ra és egyéb metaforikus szerkezetekre úgyszintén. /22a/-ban P R-je morzsa tulajdonságai, melyek S-re vonatkoztathatók/: kicsiny, jelentéktelen, kiszolgáltatott, stb. ezért /22a/ = /26/:

/26/ Kicsiny, jelentéktelen, kiszolgáltatott stb. voltam az
uralkodó házában (országában)

A több metaforikus elemet - pl. /5/, /22b, c/ - és a csak metaforikus elemeket tartalmazó kifejezések - mint /17/ - és sűrített képek persze ennél összetettebb következtetési eljárásokat igényelnek. Ugyanakkor a központi szókép megfejtése bizonyos lépéselhagyásokat, egyszerűsítéseket is lehetővé tesz. Pl. ha /22c/ vehikulumát (nagy szivacs) nagy áruházként, bevásárlóközpontként vagy éppen nagyvárosként értelmezem, ez már nyilvánvalóvá teszi a következő kép (felszív) értelmezését (sok pénz elköltésére késztet). /22b/ értelmezése ismét bonyolultabb. Ez az alábbi következtetési lépéseket feltételezi (belefoglalva a jelentéstani-logikai anomáliára vonatkozó megállapításokat is):

/27/ a. Támolyog, szédül csak élőlényekre, terhesség csak emberi
lényre és emlősökre vonatkoztatható fogalmak;

- b. a hold élettelen tárgy; ezért
- c. /22b/ jelentéstanilag szabálytalan, alogikus, értelmetlen (szó szerinti értelmezésben);
- d. /22b/-t szóképként kell értelmezni;
- e. hasonlóságok, analógiák; képzet- és fogalomtársítások rekonstruálása: szédülés, támoalgás (bizonytalan mozgás, ó-rület) a hold fogalmához társítható fogalmak (vö. holdkó-rosság egyes társadalmak gondolkodásában); telihold: telt-ség:: terhesség: teltség) alak és méretek változása mind-két esetben/: a hold nőnemű (egyes nyelvekben), tehát nő-neműség: terhesség; a hold alak- és méretváltozása ciklikus folyamat: a gyakori terhesség ciklikus állapot,

tehát /22b/ értelmezése (jelentése) a denotáció szintjén /28/:

/28/ a telihold lassan végigvonul az égbolton

Az más kérdés - és ennek taglálásában itt nem is bocsátkozunk -, hogy a szókép nem-képi, fogalmi megfelelőjére lefordítható-e. Nézetem szerint annak kell lennie, hisz műelemzés közben - bármilyen szinten folyják is az - a műalkotás tartalmát, mondandóját denotatív fogalmi eszközökkel ragadjuk meg, értelmezzük. Az viszont nyilvánvaló, hogy a képszerűen megjelenített és a fogalmilag definiált tartalom esztétikai, lélektani hatás szempontjából nem ugyanaz: csak az előbbi képes a plaszticitás, a sajátos valóságszerűség, az egyéni látásmód és láttatás, az érzelmi telítettség, az intellektuális feszültség erejével hatni. Ebben az értelemben a szókép valóban nem fordítható le fogalmi megfelelőjére. Egy másik probléma a szókép lehetséges értelmezéseinek száma. Más szóval: monoszém vagy poliszém-e a metafora? Ortony (1980: 25. skk) szerint jónéhány olyan metafora ismert, amelyeknek több - esetleg ellentétes értelmezése - lehet. Ezzel általában egyet lehet érteni, hisz a szóképalkotásban is, értelmezésében is az intuitív mozzanatok dominálnak. Mindazonáltal (nézetem szerint) mind az alkotás, mind az értelmezés a valóság tényei közti összefüggések, a kép-, a képzet- és gondolattársítás, az analógiás gondolkodás bizonyos szabályai által behatárolt. Ezt próbáltuk /8/-ban, /9/-ben, /13/-ban, /20/-ban, /24/-ben és a

/27/-ben kifejezni, illetve /22/ kapcsán és /24/ után megfogalmazni. Ennek több gyakorlati bizonyítéka van: bármely, jelentéstani-logikai devianciát tartalmazó szósor nem lehet metafora; egyazon metaforát más-más hallgatók-olvasók megközelítőleg azonos módon értelmeznek (erről /22b/ kapcsán személyes közlések alapján meggyőződtem); ha a szóképnek végtelenül sok értelmezési lehetősége volna - amint ezt pl. Searle (1980: 106) állítja, azon megfontolásból, hogy a valóság bármely két tárgya hasonlít egymásra valamely tekintetben - , akkor lehetetlenné válna a szóképekben történő gondolatcsere, értelmét vesztené pl. a műelemzés és Searle elemzés-elmélete úgyszintén. Az értelmezésben persze lehetnek, vannak eltérések, különösen ha a metaforikus szerkezet poliszám lexikai egysége/ke/t tartalmaz. Pl. /22b/ eredeti angol nyelvű megfelelőjében a crazed szót találjuk ("Crazed through much child-bearing, the moon is staggering in the sky"/. amely "őrült"/"szédült"/ jelentés mellett "repedezett"-et is jelent. Ez a fentitől némileg eltérő képzettársítást "hívna elő" tudatunkban, a /27/-ben leírt értelmezést azonban lényegesen nem befolyásolná, amire Loewenberg (1981) is utal elemzésében. A szókép - beleértve a metaforát - nagyon összetett tudati-pszichikai, nyelvi és logikai jelenség, és létrejöttét bizonyos szabályok, értelmezését elég pontosan leírható következtetési eljárások irányítják. Ezeknek számos, egymással szorosan összefüggő oldala-összetevője van. Ezek között fentebb főként a pszichikai-kognitív és jelentéstani-logikai jelenségeket vizsgáltunk. Nyilvánvaló azonban, hogy egyes szóképek helyes értelmezéséhez legalább annyira fontosak lehetnek bizonyos szövegtani és beszédshituációs tények: /29a/-t attól függően értelmezzük szó szerint vagy képletesen, hogy /29b/ vagy /29c/ környezetében fordul-e elő:

/29/ a. Edének hályog van a szemén

b. A jövő héten nehéz operáción kell átesnie.

c. Képtelen észrevenni, hogy a barátja minduntalan rászedi.

/29b, c/ kiszűri /29a/ kétféle értelmezési lehetőségét; /29b/ a szó szerinti értelmezését valószínűsíti; /29c/ pedig /29a/ szóképként való értelmezését sugallja. szövegtani szinten a mondatközi jelentéstani-logikai viszonyok lényegében azt a szerepet töltik be, mint a mondaton belül az egyes szavak között. /29a/-t metaforikusan értelmeznénk akkor is, ha tudjuk, hogy

Edének mindkét szeme egészséges. Ez esetben a valóság és az állítás közti "konfliktus" kényszerítene bennünket az adott értelmezésre. A szókép alapja a jelentéstani-logikai vagy a gyakorlati, pragmatikai ellentmondás (deviancia, anomália). Néhány szókép - az irónia, a hiperbola - mindig az utóbbi ellentmondás eredményeként jön létre.

3. Összefoglalásként: a szóképekkel kapcsolatban néhány kérdést csak érinteni, másokat érinteni sem tudtunk. Bizonyítani lehet pl. hogy a metaforikus gondolkodás az intellektuális tevékenység minden területét átfogja beleértve a tudományos okfejtéseket is, L. erről Lakoff & Johnson (1980); továbbá hogy az oktatásban is fontos szerepet játszik. E dolgokra még másutt visszatérünk. A szókép lélektani hatása is alaposabb elemzést igényel. A /22/ kapcsán leírt értelmezési eljárás valójában nem merev algoritmus, hanem nagyon sűrített, villanásszerű felismerés, "ráérezés", amelyet egyfajta intellektuális feszültség kísér. L. az utóbbiról Hankiss Elemér (1970:118-128).

IRODALOM

- BLACK, M. (1962): Metaphor. In M. Black ed. Models and metaphors.
New York
- (1980): More About Metaphor. In A. Ortony ed. Metaphor and
Thought, Cambridge University Press, Cambridge, 1980
- BOYD, R. (1980): Metaphor and Theory Change. In A. Ortony ed. Metaphor
and Thought. Cambridge University Press. Cambridge, 1980
- FRAZER, B. (1980): The Interpretation of Novel Metaphors. In A. Ortony
ed. 1980.
- HANKISS Ellemér (1970): Az irodalmi kifejezésformák lélektana.
Bp. Akadémiai Kiadó
- HESTER, M. B. (1967): The Meaning of Poetic Metaphor. The Hague, Paris
- KATZ, J. J. - Postal, P. M. (1964): An Integrated Theory of Linguistic
Descriptions. M. I. T. Press, Cambridge
- KATZ, J. J. (1966): The Philosophy of Language. New York
- KUHN, Th. S. (1980): Metaphor in Science. In A. Ortony ed. 1980
- LAKOFF, G., Johnson, M. (1980): Metaphors We Live By. The University
of Chicago Press, Chicago
- LOEWENBERG, I. (1981): Identifying Metaphors. In M. Johnson ed.
Philosophical Perspectives on Metaphor. University of
Minnesota Press, Minneapolis, 1981
- MILLER, G. A. (1980): Images and Models, Images and Metaphors.
In A. Ortony ed. 1980
- PAIVIO, A.;. (1980): Psychological Processes in the Comprehension of
Metaphor. In A. Ortony ed. 1980
- RICOEUR, P. (1981): Cognition, Imagination, and Feeling. In M. Johnson
ed. 1981
- SEARLE, J. R. (1980): Metaphor. In A. Ortony ed. 1980
- SZABÓ István (1980): Szemantika, szöveg, kommunikáció. Helikon, 1980/1-2
- (1984): A szóképzéskötésről. In Az Egri Tanárképző Főiskola
Tudományos Közleményei. Szerk. dr. Budai László, Eger, 1984.

BERTHA CSILLA

NEMZETI SORSTRAGÉDIÁK: PÁRHUZAMOK SÜTŐ ANDRÁS ÉS
BRIAN FRIEL DRÁMÁJÁBAN

ABSTRACT: /National Tragedies: Parallels between the Plays of Brian Friel and András Sütő/ This paper challenges the widely accepted notion that tragedy does not exist in our age. The author suggests that a sort of communal tragedy is born, in which the irreparable loss is that of communal values, such as freedom, independence, right to one's own culture, language or faith. The hero is not isolated and alienated from social or human values - like in existentialist or absurd plays - but falls just because he identifies himself with the values, the struggle and suffering of his community.

An Irish and a Hungarian contemporary tragedy, Brian Friel's *Translations* and *A szuzai menyegző* by András Sütő, show surprising parallels in theme, thought, problems, attitudes, treatment of situation and character, and form of drama. Both are concerned with the complexity of the relationships between individual and community, man and power, language and culture, mother tongue and national identity. The analysis of these parallels is the subject of this paper.

"A beszéd, a nyelv és a nyelvhasználat ...az embernek... olyan természeti joga, hogy ki sem kellene nyilvánítani. Szükséges mégis, mindaddig, amíg a század nacionalizmusának hétfejű sárkánya egyebek közt épp nyelvet, anyanyelvet zabál, növekvő étvággyal. Nyelvében él a nemzet, idézzük ma is a reformkor jelszavát, hozzátéve: és az akármiféle nemzetiség is. A nyelv ilyenformán az élet fogalmának szintjére emelkedik." /SÜTŐ, 1980: 237/ Az élet szintjére emelkedett nyelv elvesztése vagy erőszakos megsemmisítése pedig létkérdés; s ha az irodalom nyúl hozzá: tragédiába kívánczik.

De születik-e, születhet-e manapság tragédia - erre a széleskörűen vitatott kérdésre alig-alig hangzik igenlő válasz. Az írók és irodalmárok többsége egyetért abban, hogy a nagy tragédia-korszakok után - a görögöknél Aiszkhülosztól Euripidészig, Nyugat-Európában Shakespeare-től Racine-ig - nem alkottak tiszta tragédiát. A modern tragédia legismertebb tagadója, George Steiner szerint a tragédia eltűnésének folyamata a XVIII-XIX. század fordulóján kezdődött, amikor a színházbajárás megszűnt rituális, közösségi alkalom lenni, és egyszerű szórakozási formává vált /1971/. A különböző művészetek privatizálódásának kezdetét nehéz meghatározni, de körülbelül a múlt század végére, a századfordulóra a képzőművészet is, a zene is, miként az irodalom, eltávolodott a társadalmi elkötelezettségtől és közösségi értéktől, és beköszöntött az egyénibe forduló modernista korszak. Legalábbis a nagyobb nyugat-európai /vagy nyugat-európai jellegű, tehát pl. amerikai/ kultúrákban, ahonnan az irodalmárok és művészettörténészek általában veszik a példákat és vonják le a következtetéseket. A kisebb, a más népek által elnyomott vagy valamilyen fokú függőségben élő népeknél - az Európa perifériáin lévőknel - azonban más ütemben történik a funkcióváltás, így az író, a művész és a közösség kapcsolata s az irodalom és a művészet feladatvállalása is másképpen alakult és alakul azóta is.

Nyilvánvaló, hogy az arisztotelészi értelemben vett tiszta tragédia nem vagy nagyon ritkán születik korunkban. A forma változik, a klasszikus követelmények értelmezése és betartása kevésbé szigorú, komikus vagy groteszk elemek keverednek a tragédiába. /Bár már Shakespeare-nél is gyakran egymás mellett léteztek komikus és tragikus jelenetek, figurák, mégsem vonjuk kétségbe a tragédiák tragédia-voltát./ A tragikus életérzést azonban sok huszadik századi dráma fölébreszti, s hogy ennek mi a forrása: újabb vita tárgya. Sokan megegyeznek abban, hogy a tragikus élmény lényegi része a jövőváhatetetlen veszteség, de az önmagában még nem tragikus. Ez a veszteség - mint Arthur Miller gondolja - az ember ősi boldogságállapotának az elvesztése, amely a múltban, a gyermekkorban, a család menedékében létezett /1974/. De fakadhat a társadalomtól, a kultúra által megszabott értékektől való elidegenedésből is /ORR, 1981/. Még mélyebben és általánosabban huszadik századi érzés-élmény, s így a modern tragédia leggyakoribb témája az

ember életének értelmetlensége, elszigetelődése és teljes elidegenedése minden köteléktől és értéktől.

A modern tragédia kritériumainak vizsgálatánál általában az egyén és annak társadalmi vagy kozmikus viszonyai jönnek számításba. Az ember és/vagy az emberiség léthelyzete áll a középpontban, s arról, ami a kettő között van: a közösségről mint entitásról nincs szó. Pedig - főként kis országokban - időről időre olyan tragédiák születnek, amelyekben a pótolhatatlan, jóvátehetetlen veszteség olyan közösségi értékeké, mint a szabadság, függetlenség, a saját és sajátos kultúrához, hagyományhoz vagy nyelvhez való jog. Természetesen ezek egyéni emberi jogok is, s elvesztésük egyéni és egyetemes veszteség is, de a tragikus érzést nem vagy nem csak a hős sorsa idézi elő, hanem elsősorban a közösség szenvedése és harca. Az ilyen daraboknak megvan az a közösségi vonzása is, amelyet Steiner hiányol a modern drámában.

A legtöbb modern tragikus drámában az ember passzív szenvedő; attól szenved, hogy elidegenedett az adott társadalom vagy minden társadalom értékeitől, esetleg minden értéktől és hittől, s ezt tudatosan vagy öntudatlanul regisztrálja. A közösségi tragédiákban viszont a hős értékekben hisz, s éppen abba bukik bele, hogy üldözött és pusztított értékekkel azonosítja magát. Ezek a feszültségek, konfliktusok legtermészetesebb módon történelmi drámában, tehát meglehetősen hagyományos formában találnak kifejezést. A hagyományos formát azonban - nyilvánvalóan a jó művek esetében - egyrészt a mindig új és időszerű tartalmak megújítják, másrészt pedig a konkrétumok kezelése lehetővé teszi azok történelemfilozófiai vagy erkölcsfilozófiai kérdésekké vagy egyetemessé való tágítását.

Az maga is vitatott kérdés ugyan, hogy a történelmi dráma egyáltalán drámai-e, műfajánál fogva. Peter Szondi szerint eleve nem az, hiszen a dráma abszolút és elsődleges, cselekménye és dialógusai úgy valósulnak meg, ahogyan "eredetileg" a színpadon történnek /1979/. Feltehetőleg olyan szigorúan vett történelmi drámákra gondol, amelyekben a történelmi hűség megköti az író kezét hősei sorsának alakításában, s az előre adott tényekhez kell igazodni. A modern történelmi drámák azonban /bár a korábbiak közül is so-

kan/ parabolikusan vagy allegorikusan kezelik a történelmi korszakot vagy eseményt, s nem csak az erkölcsi tanulságot akarják levonni belőle, hanem a modern kor problémáit vizsgálják a történelem adta keretben. Ez a keret nem olyan szűkös, hogy azon belül az alakok ne mozoghatnának az író akarata szerint, s drámájuk ne "elsődlegesen" a színpadon menjen végbe. A nem-történelmi drámák szűzségét is az író találja ki végeredményben, s - a happeningek és performance-ok kivételével - azok sem a színpadon születnek eredetileg.

Közösségi sorskérdések, sorsváltozások többnyire olyan fenyegetett létű kis népek, nemzetiségek, etnikai vagy vallásos csoportok irodalmának ihletői, ahol az irodalom, a művészet is kénytelen föl vállalni az őt létrehozó közösség gondját. A magyaroknál és az íreknél évszázados hagyományai vannak az írói feladatvállalásnak, s a két nép szellemi arculatának rokonságára többen fölfigyelték már a múlt században is. A huszadik században, különösen Trianon után, amikor az erdélyiek fölismerték a sajátos kultúra őrzésének és ápolásának jelentőségét mint az idegen nemzettestbe való erőszakos asszimilálás elleni harc egyetlen lehetséges formáját, más kisebbségi helyzetben született irodalmakhoz fordultak példáért és erősítésért. Így több tanulmányt is szenteltek az ír reneszánsz irodalmának, drámájának az Erdélyi Helikonban /BARKER, 1930; 1931./. Közvetlen hatásról azonban nem beszélhetünk, csupán a hasonló történelmi tapasztalatokból, nézetekből és elkötelezettségből fakadó párhuzamokról. A legközelebbi rokonság Yeats és Tamási mítikus, szimbolikus, költői drámája között, más szempontból Synge szimbolikus-realista parasztdrámái, O'Casey szürrealista darabjai és megintcsak Tamási játékaik között érezhető. Ma is születnek drámák, amelyek szinte kínálják magukat az összehasonlításra, mint Brian Friel *Translations* /'Fordítások'/ és Sütő András *A szuzai menyegző* című történelmi tragédiája. Azonos évben, 1980-ban keletkeztek és 1981-ben jelentek meg könyvalakban. Mindkettő egyén és közösség, ember és hatalom, szellem és erőszak dialektikáját vizsgálja, s olyan konfliktusokat, amelyek a barátság, szerelem, hatalom, az anyanyelv használatának joga, a személyiség és a sajátosság méltóságához való ragaszkodás kérdésköreiből erednek.

A Sütőéhez némileg hasonló kisebbségi sorba /észak-írországi katolikus ki-

sebségbe/ született Friel az ír történelemnek egy múlt századi mozzanatát dramatizálja: amikor Írország Egyesült Királyságba való integrálását követően az új, angol iskolarendszer bevezetése és angol térképek készítése az ír nyelv elvesztésének a kezdetét is jelentette. A cselekmény egy XIX. századi ír faluban játszódik, ahol a békés életet angol térképész-katonák érkezésének híre zavarja meg. Kiderül, hogy annak ürügyén, hogy új, részletes térképet készítenek - amiért elvárják, hogy az írek még hálások is legyenek -, valójában megváltoztatják, angolra fordítják vagy hasonló hangzású angol szóval helyettesítik az ír helységneveket. Az is kiderül, hogy a térkép, mellesleg, katonai célokat is szolgál. A helységnevek megváltoztatása, illetve a névadás, a megnevezés maga a darab központi drámai eseménye, s az ehhez való viszony határozza meg a szereplők jellemét és kapcsolatait.

A **szuzai menyegző** alaphelyzete a történelem egy sokkal régebbi pillanatából és távolabbi helyéről való: Nagy Sándor Perzsia meghódítása után katonáit perzsa nőkkel házassítja össze, hogy így tökéletes hatalmat nyerjen a perzsák fölött, s majd a későbbiekben az ezekből a házasságokból születendő gyermekeket görög nyelven, hellén kultúrában akarja fölnevelni.

A hódítás tehát mindkét esetben befejezett tény, a leigázók katonai fölénye kétségtelen, s most finomabb eszközökkel folyik a szellemi-lelki hódoltatás. A dráma erővonalait mind a két darabban a különböző magatartásformák rajzolják ki, amelyek a két tábor találkozási pontjaiban is, táboron belül is ütköznek egymással.

Friel drámájában a központi, a Sütőében is az egyik fő ütközési pont az anyanyelv, az anyanyelvi kultúra sorsa. Az ír és a magyar klasszikus nemzeti dráma formailag meglehetősen hagyományos. Nem a formabontó kísérletek, hanem sokkal inkább a gondolatok gazdagsága, a sorskérdések tárgyalásának mélysége, a velük való felelősségteljes szerzői azonosulás adják az értékeit, s mindez a dráma legősibb eszközeiben, a nyelvben valósul meg elsősorban. Különösen igaz ez Sütőre és Friel-re /ami természetesen nem vonja kétségbe dramaturgiájuk, szerkesztésmódjuk, jellemformálásuk kiválóságát/. Sütő a magyar nyelv egyik - ha nem a - legnagyobb élő mestere. Annak a gazdag, színes, képies, még mindig "biblikus" erdélyi magyar nyelvnek, amely a

magyar nyelvterület összes nyelvjárásai közül a legtisztábban őrzi archaikus jellegét, s ezzel a kultúra ősi rétegeit. Az anyanyelv, "központi megőrzendő kincsünk" gondjának "művészi gond"-ként való föl vállalásáról /SÜ-TŐ, 1981/B: 64/ számos esszében, nyilatkozatban vall az író, s minden műve bizonyossága ennek a vállalásnak.

Az ír drámáról Seamus Deane mondja: "Az ír drámaíró számára a színházi csillogás mindig nyelvi természetű volt. Formai szempontból az ír színházi hagyomány nem volt túlságosan kísérletező. Szinte kizárólagosan a beszédre, a nyelvre alapoz, amelynek önmagának kell fölfesteni a különböző személyiségek egész színpéjét, gyakran ugyanazon az egyénen belül." Friel ennél is tovább megy, mélyebb összefüggéseket is föltár. Különös érdeme, hogy fölismeri az ír temperamentum és beszéd, valamint "az ír elhagyatottság-és bukásérzés közötti kapcsolatot. Drámája egyre inkább magának a nyelvnek a viselkedését elemzi, és különösen azt, ahogyan ezt a magatartást, amely látványlag az egyéntől függ, valójában a történelmi körülmények diktálják. Művészete így annyiban politikus, amennyiben a saját nyelvi médiumától foglyul ejtett, attól elbűvölt művészetté válik. ... Ez végül is mélyen politikus, éppen mert ilyen teljességgel elkötelezi magát a legfőbb színházi eszköznek: a szónak." /1984: 12-13/

A **Translation-ben** - Friel összes drámái közül leginkább - a nyelvben, a nyelv kérdése körül sűrűsödik össze a nemzethez, az elnyomó hatalomhoz és az egész élethez való viszony, de a nyelv központi jelentősége csak fokozatosan bomlik ki. A színhely egy istállóból átrendezett osztályterem, ahol egy öreg "diák", a hatvanéves Jimmy Jack eredetiben olvassa Homéroszt, s a görög nyelv szépségeit időnként próbálja megosztani a többiekkel is. A tanító latint tanít a falusi fiataloknak, s szeretné a jövőben is ezt folytatni, bár olyan hírek kezdenek terjedni, hogy majd az új iskolában angolt kell tanítani. Friel bravúros megoldása, hogy bár angolul írta a darabot, s a színpadon mindenki angolul beszél /kivéve a görög és latin idézeteket/, mégis érzékelhető, hogy a helybeliek írül beszélnek egymással. Legtöbbjük nem is tud, nem is akar tudni angolul. Természetesen ez náluk az ellenállás egy formája. A tanító szavaiban az írek büszkesége de sztereotípiái is a felszínre kerülnek: "a mi kultúránk és a klasszikus nyelvek jobban illenek

egymáshoz", mint az ír és az angol, hiszen az angol elsősorban "kereskedelem céljaira" alkalmas /25/².

A nyelv összetartó erő s ugyanakkor el is különíti beszélőit másoktól. Lehet menedék, még ha irreális és álomszerű is, lehet életerő az elnyomott és jogfosztott közösségekben. Hugh, a Translation-beli tanító szavaival szólva: "bizonyos kultúrák a szókincsükbe és mondatszerkesztésükbe hatalmas energiákat fektetnek és olyan látványosságokkal töltik föl őket, amelyek teljesen hiányoznak a valóságos életükből." /42/ Lehet a nyelv az egyetlen fényűzés, amely kárpótlást nyújt a világ örömtelenségében, az egyetlen fegyver a sors adta szenvedések ellen: az ír nyelv - mondja Hugh - "gazdag nyelv ..., tele a fantázia, a remény és az önáltatás mitológiáival - a holnappal bőségesen telített szintaxis. Ez a feleletünk a sárkunyhók és a krumpli-diéta valóságára, ez az egyetlen módszerünk, amellyel válaszolhatunk az - elkerülhetetlenségekre." /42/

És a nyelv az a terület, az egyetlen, amelyet el lehet zárni a betolakodók elől, és amit rejt, a csak a beavatottak által ismert "gyökér mindig is hermetikus marad." /40/

A névadás mint vezérmotívum végigvonul Friel darabján, és fokozatosan növekvő jelentőséget kap. A nyitójelenetben Sarah-t, a néma lányt tanítgatja Manus, a tanító fia, hogy hogyan ejtse ki a beszédhangokat. Először saját nevét sikerül kimondania, s ez jelentős lépés önazonosságának a felismerésében és önmeghatározásában. Hamarosan, amikor egy keresztelőről beszélnek, a név a folytonosság zálogaként jelenik meg. A következő esetben már erkölcsi döntést tükröz: Owen, a tanító másik fia, az angoloknak tolmácsol, s azok angolosított nevén, Roland-nak szólítják. Az Owen-Roland kettősség megfelel kettős kötöttségének, egész kettévált személyiségének: árulónak minősül, mert az angoloknak szolgál, de nem szakadt el teljesen közösségétől, s óvni is próbálja az íreket az angoloktól. A II. felvonás magasfeszültségű jelenetében, amikor a két különböző kultúra tagjai, nyelve, érdekei közeledni látszanak, a két nevet Oland-ba olvasztja össze.

Mindezek a megnevezéssel kapcsolatos mozzanatok csak előkészítik és hang-

súlyozzák a központi névadás jelentőségét: az ír helységek névváltoztatását. Ebben a folyamatban a megnevezés és az önazonosság egyéni és közösségi aspektusai összefonódnak. Ez az új névadás a végső lépés Írország birtokbavételében, ugyanúgy, ahogyan Sütő írja a gyerekekről: "a világot - legyen az törött cserép is - csak úgy veheti birtokába, ha először megnevezte." /1977: 8-9/

A megnevezésnek a bűvös hatalma a legősibb mágiákból is ismert: afölött szerez hatalmat az ember, akit vagy amit meg tud nevezni /máig is fönnmaradt nyoma pl. a szerelmi bájolásnak, párosító énekek, regősénekek, rontó vagy gyógyító ráolvasások/. Hasonlóképpen az Útestamentumban is végig nagy jelentősége van a megnevezésnek: a név szentség, Isten neve magával Istennel azonos, ahol a neve van, ott van maga az Isten. Nevének kimondásával áldani és átkozni lehet: "Tartson neve mindörökké; viruljon neve, míg a nap lesz; vele áldják magokat mind a nemzetek, és magasztalják őt." /Zsoltárok könyve 72: 17/. Ezért jár szigorú büntetés Isten nevének hiába való fölhevéséért, megszenteltelenítéséért. Ha viszont az Isten a nevéen szólít valakit, az annak elhívását jelenti: "neveden hívtalak téged, enyém vagy!" /Ézsaiás könyve, 43: 1/

A Translation-ben az ír helynevek, amelyeket lefordítanak angolra vagy amelyeket hasonló hangzású de értelmetlen angol nevekkal helyettesítenek, elveszítik az összes hozzájuk kapcsolódó asszociációt, az összes tudást, amit az egyéni és kollektív emlékezet főlhalmozott bennük. A régi nevek tovább őrzik a hozzájuk kötődő legendákat, történeteket, sokkal azután is, hogy maguk a "tények" megszűntek létezni; összekötik a múltat a jelennel, a fantázia világát a valóságéval. Így a darabban egy útkeresztelkedést "Brian kútjának" /írül: "Tobair Vree"-nek/ hívnak, s bár maga a kút nem is pontosan az útkeresztelkedésben volt, csak a közelében, s már régen kiszáradt, a név mindenki számára egy legendát elevenít föl. Egy öreg ember hónapokig minden reggel a kút gyógyító erejűnek hitt csodavizében mosta meg az arcát, míg egyszer megtalálták - gyógyulás helyett belefulladás. A helységnevek, ugyanúgy, mint a személynevek, tulajdonosaik önazonosságát biztosítják, s amikor a térképkészítés közben megváltoztatják őket, az egyenértékű a tulajdonuktól való megfosztással, vagy ahogyan Yolland, az írek helyzetét

átérezni képes angol mondja: "kiürítéssel". Sütő szavai a hódítás mechanizmusáról a Friel-darabban történetekre is tökéletesen rávilágítanak: "Ha alapos munkát akar végezni, bármely hódító hatalom a leigázottnak először a hadseregét, utána rögtön a történelmi múltját fegyverezi le, közösségi szimbólumait tünteti el." /1984: 243/

A nevek, a szavak, a nyelv hasonló lehetőségek letéteményesei **A szuzai menyegzőben** is. A nyelv, s amit az hordoz: a nemzeti kultúra, a múlt hagyományai, a sajátosság, önazonosság - mindez a hódítók szemében kisajátítandó terület. "Míg egy népnek titkai vannak: véglegesen nincs meghódítva." /SÜTŐ, 1984: 426/ A titkok, a különbözőség veszélyét akarja megszüntetni Nagy Sándor a drámában: "A világ ura nem fél a haláltól, de hidd meg, jól ismer: tart az altatódalaitoktól. ...Mert a nyelvek, vallások, míg gyakorlójátok: ármány, cselszövés, minden pillanatnyi összeesküvés - ellenünk? Hány milliárd szavát pazarolja egy anya - gyermekére? Megannyi ráhatás, hogy különbözzön tőlünk, akik magunkhoz akarjuk őt hasonítani." /91/

A perzsák nyelvi, kulturális asszimilálása tehát célja Nagy Sándornak, hogy ezzel teljessé tegye a hódítást. Az egyik perzsa őrt már a nyitójelenetben brutálisan lehordja a görög Kleitosz, mert helytelenül ejt ki egy görög szót, s emögött a görögök és perzsák ellenszenve azonnal fölparázslík. Ugyanebben az első jelenetben nyelv, név és önazonosság viszonya - ugyanúgy, mint a **Translation-ben** - s a nemzeti leigázás egész módszere megfogalmazódik: "aki leteszi a fegyvert: a győztes kezére adja feleségét, lányát, lelkét, isteneit. Cserébe kapja viszont a mi isteneinket, az igazságot, és azt a jogot, hogy a mi nyelvünket beszélje, a mi ősi szokásainkat gyakorolja. Alexandrosz nagylelkűsége, hogy bárki perzsa, szkíta, indus, masszagéta, egyiptomi, makkabeus, bármiféle barbár legyen: e föltételekkel magunkba fogadjuk őket. Sőt a nevünket is fölveheti. Birtokolják csak: viselődjét a görög név amúgy is saját képmására formálja majd, reméljük, rövid idő alatt." /37/ A perzsa őr válasza megint csak a **Translations** gondolataira emlékeztet: "Őseink felfogása szerint, jelentem alássan, aki nevet cserél, lelket cserél" /38/.

A központi drámai esemény, tízezer pár esküvője Szuzában, a modern hódítás

szimbolikusan sűrített formája: a győző nemcsak engedelmességet és dicsőítést vár a legyőzöttektől, hanem lelküket, szeretetüket is. A képmutatás és jóindulat vékony maszkja mögött /Alexandrosz jelszava: "nem a perzsákat szeretjük kevésbé, hanem a velük való egyesülést jobban" 35/ ott a nyers katonai hatalom, Sándor növekvő zsarnoksága és az egész besúgói apparátus. A győztes idegen hatalom nem riad vissza a legyőzöttek végső megalázásától sem; tulajdonképpen alig érzékelik, mennyire megalázóak ezek a kierőszakolt házasságok a görög és macedón férfiak és a perzsa nők között mindkét félre nézve, s mennyire megsemmisítenek minden értéket, emberi méltóságot. Ezeket a házasságokat csupán zseniális módszernek tekintik az ellenség megszelídítésére s a jövőre nézve is biztosított asszimilációjára: "a diadalmas ifjú Napisten színe elé vezették a baktriai Roxanét, a legyőzött Dareiosz gyönyörű hitvesét. Isteni küldetésének tudatában ezután arra törekedett, hogy birodalmának népét egybe forrassza, a görög nyelvet emelje mindenek fölé, mivel egy uralkodó nyelv közelében minden más nyelv: titok. Mint ilyen, búvóhelye a különvélekedésnek, összeesküvésnek, hamis hang az istenek imádatában, akadály a parancsok végrehajtásában. ...Ezen igyekezetének egyik állomása volt az a hatalmas méretű menyegző, melyet urunk Szuzában rendezett." /64-65/

A mindenkori hódítók jelszava, s így mindkét drámabeliéke is: civilizációt vinni a barbár népeknek. De egy nép saját társadalmi és politikai vívmányai, civilizációjának értékei is elvesznek, amikor mások leigázására vállalkozik. A hódítók - még ha otthon magasrendű kultúrát és társadalmat építettek is ki, mint a görögök, vagy évszázados demokratikus hagyományokkal rendelkeznek, mint az angolok - abszolút hatalommal uralkodnak a gyarmatosított országokban. A *Translations*-beli Lancey kapitány ellentmondást nem tűrő hangon adja ki parancsait, s határozott magabiztosságát, fenyegető szavainak súlyát a mögötte álló hadsereg adja meg. A *szuzai menyegzőben* az a folyamat is lejátszódik, ahogyan a hellén kultúra helyén csak arrogáns felsőbbrendűségi érzés, góg, mások megvetése marad a katonák között, s ahogyan a híres görög demokrácia önkényuralomba csap át. A keleti titokzatosságba burkolt despotizmus mindenki számára létbizonytalanságot teremt, a személyi kultusz odáig fajul, hogy Nagy Sándor magát istennek, szavát isteni törvénynek kiáltatja ki, s krónikába diktálja múltként - a jövő történelmét. A

nyíltság és komoly felelősségtudat helyett eluralkodik a rövidlátó szolgálkúság, a hatalmi szó föltétel nélküli elfogadása és természetesen a gyanakvás és besúgás.

Mindkét darab különböző magatartásformákat mutat be az elnyomók és az elnyomottak táborán belül, de mindkét esetben a létében, identitásában fenyegetett közösség színesebb, változatosabb képet nyújt. Az Owen/Roland név és személyiség kettősségére már utaltunk. Owen először föl sem fogja, hogy áruló, mivel az angoloknak dolgozik, s a földrajzi nevek megváltoztatásának jelentőségét sem érzi. Akkor ébred a két nép közötti szakadék tudatára, amikor tolmácsol. Az ellentétes indulatok között próbálja elkerülni a konfliktust úgy, hogy a fordításban elveszi az angol kapitány szavainak az életét, s ezzel részben az angolokat akarja jobb színben feltüntetni, de az íreket is védi. Honfitársai között, úgy tűnik, radikalizálódik, amint az ő azonosságtudata is fokozatosan föléled. A középső felvonásban dühösen tiltakozik a Roland név ellen, a darab végén pedig eldobja a Név-könyvet /amely az újonnan fabrikált angol helységneveket tartalmazza/. Lancey fenyegető szavait nem is próbálja már szépíteni az újabb tolmácsolás alkalmával, mivel ő maga is megdöbben az ítélet kegyetlenségén, s belátja: az érdekek antagonisztikus voltát nem lehet leplezni a szavak enyhítésével, s hiábavalóság az ellenségtől megértést remélni. A helyzet kiéleződése azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy nem maradhat semlegesként középen, állást kell foglalnia, s bizonyos jelek arra utalnak, hogy végül csatlakozni akar a helybeliekhez az angolok elleni titokzatos összeesküvésben.

A többi falusi ír között vannak, akik végképp álmvilágukba menekülnek és teljesen elveszítik realitásérzüket /Jimmy, aki karácsonykor Pallas Athénét készül feleségül veni/, mások, akik egyszerűen félnek az angoloktól, ismét mások, akik - mint a rejtélyes Donally-ikrek, akik soha nem jelennek meg a színpadon, de mindig szóbakerülek, amikor valami megzavarja az angolokat - folytatják a küzdelemet ellenük. A szerző nem hagy kétséget afelől, hogy ezeknek a partizánakcióknak mennyi esélye van az angolok "kiképzett hadserege" ellen, maga a magatartás mégis a tiltakozás, az ellenállás, a független gondolkodás- és cselekvésvágy hősiességét tükrözi. Az intellektuális ellenállás példáját az öreg iskolamester, Hugh és fia, Manus

mutatják, de az öreg tudásának és nemzeti büszkeségének az értékét erősen csökkenti az a tény, hogy állandóan részeg. Manus kezdettől fogva világosan és józanul látja a helyzetet, de harc helyett elmenekül. Ezeknek a figuráknak, helyzeteknek és körülményeknek a rajzában nagyon sok az irónia és az önirónia - az ír irodalom legjobb hagyományainak folytatásaként.

Az írek gondolkodásában mindig is kettősség érezhető: a realizmust a szárnyaló képzelet emeli meg, s a tragédia fájdalmát az ironikus távolságtartás enyhíti. A nyugati, racionális, a világot ellentétekre bontó s azokat szétválasztó gondolkodástól eltérően az írek inkább egy keleties, az indoeurópai népek közül az indiaiakhoz közelebb álló, megengedő, az ellentéteket nem szembeállító, hanem együttlátó szemlélet birtokosai. Az ősi kelta kultúra legkorábbi föllelhető nyomaiban, az írek mítoszaiban, költészetében érezhető "kettőslátás" hagyományozódott a mai irodalomra is. Richard Kearney szerint "a vagy-vagy ortodox dualista logikájától eltérően az ír szellem az is-is dialektikusabb logikáját kedveli: ez olyan intellektuális képesség, amely a klasszikus értelem hagyományos ellentéteit alkotó módon tudja egységben tartani." /1985:9/

Bár Friel többi drámájában különböző modernista megoldásokkal is kísérletezett, a **Translations** a klasszikus ír dráma vonulatába tartozik. Az irónián kívül a Synge- és O'Casey-drámák képzeletgazdag realizmusa és költői prózája is határozottan jelen van a darabban. De azzal, hogy a tragédia egy történelmi-politikai helyzetből nő ki, s a nemzeti-politikai kérdések boncolgatásával eltér Synge látszólag nem politikus tragikomédiáitól, s azzal, hogy e kérdéseknek történet-filozófiai, filozófiai egyetemességet ad, túlszárnyalja a korai O'Casey drámák realista történelem-kezelését.

A **szuzai menyegzőben** az irónia többnyire a győzteseket kíséri, s nem a legyzőtötteket. A magyar klasszikus nemzeti dráma fő vonulatában - századunkban a Németh László, Illyés Gyula képviselte vonalban, amelybe Sütő is tartozik - az irónia soha nem volt meghatározó elem. A nemzet vagy a nemzeti, szellemi kisebbség sorsát, léthelyzetét túlságosan tragikusnak látták, s azzal túlságosan azonosultak ahhoz, hogy az irónia és önirónia helyet kapjon szemléletükben. De ez nem jelenti azt természetesen, hogy

egyoldalú vagy egysíkú ábrázolásokat, leegyszerűsített képet adnának történelmi helyzetekről és alakokról. Sütő drámájában is a leigázott perzsák viselkedésmódjainak széles galériája tárul föl. Némelyek együttműködést színelnek az idegenekkel félelemből vagy bizonyos előnyök reményében, mások ugyanezt azzal a rejtett szándékkal teszik, hogy így majd belülről bomlaszthassák az ellenség hatalmát. Különös színfolt Besszosz, aki képtelen számító ravaszságból két úrnak szolgálni és "meghasadt lélekkel létezni" /REUTER, 1984: 42"/, ezért gyilkolja meg volt királyát, Dareioszt. S itt is, mint a *Translations*-ben, van egy maroknyi mindenre elszánt, megalkuvásra gondolni sem tudó ember, akik a nyílt harcot választják. Harcuk kilátástalansága itt is nyilvánvaló, de rendíthetetlenségük, kitartásuk a hazaszeretet, önfeláldozás, a hősiesség és erkölcsi fölény egyértelmű példáját adja.

Az idegen elnyomók egyik darabban sem jelennek meg a leigázottakhoz mérhetően változatos formában. Az angol kapitány, Lancey, mint a neve is sugallja /lance - angolul lándzsát jelent/, kemény, éles, s nemcsak hogy nem tűr ellentmondást, de egyszerűen nem is érdekli, hogy mások mit gondolnak vagy éreznek. A sokáig őt hűségesen szolgáló Owenre sem figyel, s úgy beszél vele, mint egy szolgálival, amikor az megdöbbenésének és tiltakozásának halvány jelét adja. Nagy Sándortól főként abban különbözik, hogy ő nem törvényhozó, csak végrehajtó hatalom, de a mögöttük álló katonai erő, amely segítségével a "civilizációt" hozták, közös. Meg kell jegyezni azonban, hogy Lancey sokkal egyenesebb, sokkal kevésbé igyekszik képmutatással leplezni valódi mivoltát, mint Sándor. Ezek a magatartásbeli eltérések a drámákat inspiráló valóságos idő, hely és főként történelmi helyzet - az írók által megélt valóság - különbségeiből fakadnak, amelyek elemzése kívül esik e dolgozat tárgykörén. Csupán arra érdemes utalni, hogy az ír drámában mégiscsak a hagyományos nyugati demokrácia eltorzulása játszódik le, míg Sütő a keleti abszolutizmus strukturájában talál analógiát a jelenre. /Vö. SZÚCS, 1983/³

Mind a két darab a kollektív és egyéni emberi értékeknek olyan hatalmas mérvű veszteségét és a társadalmi, politikai és emberi problémák olyan széles skáláját vizsgálja, hogy ezeket lehetetlen egyetlen konfliktusba sűrít-

teni. Mindkettő epikus dráma tehát, amely a mindent meghatározó alapellentétet - a meghódított népét és a hódítókét - több kisebb konfliktusban ütközteti. A tragédia egyetemes és konkrét is; mindenre kiterjedő s egyszersmind bizonyos történelmi és politikai helyzetekre konkrétan utaló is - s ez meg is különbözteti ezeket a darabokat a tisztán filozofikus egzisztencialista és abszurd drámáktól. Az összetettség miatt nem egyetlen tragikus hős sorsa villantja föl az összefüggéseket, mégis van mindkét drámában egy-egy központi szereplő, akinek az élményei és sorsa kiemelten hordozza a tragédiát, és akinek a bukása az ellentétes erők munkájának szükségszerű következménye.

Mindkét dráma az egyén és a közösség közötti bonyolult viszonyokat vizsgálja, valamint azt, hogyan befolyásolja az egyéni sorsokat a közösségi értékek elvesztése vagy összezavarása. Yolland, aki "véletlenül" lett katona, nyitott lélekkel jön Írországba, és elbűvöli az írek kultúrája és képzelőereje. Őszinte érdeklődéssel közeledik a helybeliekhez, meg akarja tanulni nyelvüket, és segíteni akarja őket hagyományaik őrzésében. Bár az ő feladata a helységnevek angolosítása, Owen-nél jobban érzi a régi nevek és a hozzájuk kapcsolódó képzetek, legendák jelentőségét, s éppen az ír származású de a nemzeti kötöttségek köréből régen kiesett Owennel szemben ő próbálja megtartani azokat, amennyire lehet. A második felvonásban jut legközelebb ahhoz, hogy megértse a két kultúra közötti alapvető különbségeket, s ezzel magukhoz az írekhez is. A felvonás két jelenete közül az elsőben a barátság, a másodikban a szerelem lehetőségére vetül fény. Yolland álmai Írországról, az ír szellem lényegéről - amely merőben más, mint az angol - egy lány, Maire alakjában öltenek testet. Kettejük közeledése egymáshoz az egész darab leglíraibb és legmeghatóbb jelenete: nem beszélnek egymás nyelvét, mégis szólnak egymáshoz, s megértik egymást. A gesztus itt is nyelvi síkon jelenik meg: Yolland azzal állítja meg a távozó Maire-t, hogy ír helységneveket mond ki. A szó mágikus hatalma - az ír gondolkodásnak és irodalomnak ez az alapképzete - itt teljes mértékben érvényesül: minden névre Maire, liturgikus ünnepélyességgel, egy újabb névvel válaszol, s ki-mondásuk varázsa alatt, szinte álomban, egy-egy lépéssel közelednek egymáshoz. De sem a barátság nem lehet tartós, sem a szerelem nem teljesülhet be ilyen antagonisztikusan szembenálló közösségek tagjai között. Ebben a máso-

dik felvonásban Yolland vagy valóságos ital hatása alatt, vagy a szerelemtől ittasan építgeti lelkesen a béke és egység illúzióját. A valóság azonban nem felel meg romantikus képzelgéseinek. Feljebbvalója megfeddi, mert túl sokat törődik az írekkel, de az írek sem bíznak benne. Bármilyen tapintatosan végzi is a dolgát, az mégiscsak a hódító ügye. Az írek iránti érdeklődése csak furcsává, gyanússá teszi előttük, s mint Manus mondja: "A Lancey-féléket tökéletesen értem, de az olyanok mint te, zavarba ejtenek." /37/ Yolland egyedül nem képes áthidalni a kultúrák közötti szakadékot, hiszen az nemcsak kultúrális szakadék. Az a tragédiája, hogy a politikai szabadságvesztés elkerülhetetlenül emberi és erkölcsi értékvesztést is von maga után; jó szándéka, egyéni értékei nem nyerhetnek elismerést, amíg a betolakodó nemzet tagja, és így - akarva-akaratlanul - osztoznia kell a történekekért való felelősségben. Abban a természetellenes helyzetben, amikor egyik nép hatalma alá vonja a másikat, a törzsi ösztönök szintén természetellenesen fölerősödnek - mintegy önvédelemből -, és embertelen tettekhez vezethetnek. Amint Jimmy mondja: "az exogámia szó a törzsön kívüli házasságot jelent. És nem lépheted át ezeket a határokat könnyedén - mindkét fél nagyon megharagszik."/68/ Ezért kell Yollandnak meghalnia, és az ő halála csak része annak az általános széthullásnak, amely a III. felvonásban játszódik le, amikor a II. felvonás illuzórikus megbékélése után a valóság visszatér.

Permenion magatartása és sorsa A szuzai menyegzőben meglepően közeli rokonságot mutat a Yollandéval, bár az ő alakja sokkal részletesebben kidolgozott. Alexandrosz barátjaként egyike a görög vezéreknek, maga is hódító tehát, de túlságosan becsületes és túlságosan hűséges demokratikus elveihez ahhoz, hogy el tudja fogadni Sándor szeszélyeit és zsarnoki törekvéseit. A görögök között az egyetlen, aki megérti a perzsák büszkeségét és ellenállását, és szimpátiával közeledik hozzájuk, amiért - s egyenessége, szókimondása miatt - saját vezértársaiban is gyanút ébreszt, de a perzsák sem bíznak benne. Az ilyen kiélezett helyzetekben, amikor az emberi értékek elvesznek és összezavarodnak, amikor a nemzeti érzések fanatizmusba csapnak át, nincs helye az ő tiszta erkölcsi normáinak és kételyeinek. A régi barátságokán és felelősségérzete miatt nem tud szakítani Sándorral, pedig egyre inkább csalódik benne, s látja, hogy zsákutcába halad. Szinte jobbik énjeként

próbálja visszatartani saját örületétől az uralkodót, de kísérletei egyre hiábavalóbbak és önmagára nézve veszélyesebbek. Az igazi emberi értékek Parmenion és a tragikus perzsa hős, Bétisz lánya, Éanna közötti gyönyörűen tiszta szerelemben fénylenek föl, de szerelmük szükségszerűen reménytelenségbe és tragédiába torkollik. Maguk között képesek túljutni az "enyém", "tiéd", "mi" és "ti" többesszámú szembeállításán, s áthidalni a szakadékot az "én" meg "te" névmásokkal; független egyéneknek látni egymást egy-egy pillanatra, amíg a történelem újra és újra be nem tör, hogy szétrombolja a maguk csöndjét, kettőjük "külön égtáját". A dráma legköltőibb szárnyalású szenvedélyes és fájdalmas szerelmi jelenetében közösen megteremtik a "beköltözhető álom" képét, amelyben a Szerelem és az Önkéntesség szabadon élhet együtt, s ahová a világ durva erőinek nincs bejárása. A valóság azonban azonnal összeroppantja ezt a törekeny álmoházat; nincs effajta menekülés. A magánélet boldogságának kiteljesedése csak illúzió ebben a történelmi helyzetben. Parmenionnak meg kell halnia a harmonikusabb kort képviselő tiszta eszményekkel együtt, s halála megvilágítja a hatalomra jutó elvtelen zsarnokság erőinek működését.

Mindkét darab a tragédia, a pusztulás, a széthullás átfogó képével zárul. A szavakon és a cselekményen kívül a szerkezet is aláhúzza ezt. A **Translations** szerkezete szimmetrikus: az utolsó felvonás az elsőnek a fordítottja, s közreveszik a másodikát, amelynek két vagy háromszemélyes intim jeleneteiben fölragyog a megbékélés, megértés és a tiszta emberi szándékok egymásratalálásának a reménye és illúziója. A harmadik felvonásban viszont mindazok a szereplők, akik az elsőben föltűntek, elbuknak, elmenekülnek vagy meghalnak. Yollandot megölik a felvonás kezdete előtt; Manus elmegy; Sarah, aki az elején tanult meg beszélni és legyőzni a gátlásait, most örökre elveszíti a beszéd képességét; az elején a Hugh-nak ígért állást most más kapja meg; az első felvonásban megkeresztelt gyermek meghal; Jimmyt a görög kultúra és nyelv iránti rajongása a valóságérzék teljes elvesztéséhez vezeti. A "kiürítés", amit Yolland korábban említ, most színpadi realitássá válik: egyrészt az emberek elhagyják a színt, elmennek, eltűnnek, másrészt Lancey azzal fenyegeti a helybelieket, hogy a környéken kiürített és a földdel tesz egyenlővé minden házat. A helyzet iróniáját Doalty veszi észre, aki "egyszerűen, minden irónia nélkül" megjegyzi: "és mindezt azután,

hogy olyan nagy gonddal térképezték föl a vidéket és gondoltak ki új neveket neki." /63/ Végül az iskolamester megadja magát: megígéri az egyetlen leendő tanítványnak, aki angolt akar tanulni, hogy majd tanítja, de "Nem ma. Holnap talán. A temetés után." /67/ Elkeseredett szavai azt sugallják, hogy valóban új korszak kezdődik: a kényszerű megalkuvásé és a körülményekhez való alkalmazkodásé, miután eltemették a múltat.

A **szuzai menyegző** szerkezete annyiban hasonló, hogy az első és a harmadik felvonás nagyobb tömegjelenetei fogják közre a másodikat, amelyben Parmenion és Bétisz magánjelenetében a megértés lehetősége villan föl egy pillanatra, mielőtt újra helyet ad a gyűlölködésnek és gyanúnak, s Parmenion és Éanna költői és szenvedélyes izzású jelenetben közelednek egymáshoz, fedezik föl egymás igazi lényét, és pillanatokra a különbség és boldogság illúziójába menekülnek. S bár a legtöbb szereplő tragédiája itt is a harmadik felvonásban teljesedik be /Parmeniont kivégzik, Bétiszt kínozzák, Szuzia beleőrül emberi méltóságának elvesztésébe és apja árulásába/, ez a dráma már az első felvonásban is sötétebb tónusú, mint a **Translations**; a széthullás, értékvesztés, a pusztulás jelei már az elejétől kezdve nyilvánvalók. Az egész dráma mélyebben tragikus, amit valószínűleg az írókat fölnevelő és ihlető közösségek életét, sorsát meghatározó történelmi körülmények magyaráznak, s ezek az alapvető hasonlóságokon belül lényeges eltéréseket mutatnak a fajüldözés, a genocidium s az önkényuralom terén.

Mindkét drámaíró úgy tudja dramatizálni saját népének sorskérdéseit, hogy azok általános filozófiai és morális kérdésekké tágulnak, amelyek az emberi lét lehetőségeit kutatják. Friel ezt Írország egy nem túlságosan régi történelmi pillanatának a föllelevenítésével tette meg, Sütőnek viszont egy távolabbi hely és idő földidézéséhez kellett folyamodnia. Egyes darabjaiban a mítosz, másokban, mint itt is, a történelem szolgáltató számára olyan eszközöket, amelyek segítségével szólhat a jelen veszedelmeiről és tragédiáiról. Amit George Steiner mond Annouilh **Antigone-járól** /amelyet a német megszállás alatt lévő Franciaországban mutattak be/, Sütő drámájára is igaz: "Annouilh **Antigone-ja** úgy illeszti össze az ősit a modernnel, hogy közben mindkettőt megvilágítja. De ez különleges eset: a legendának itt a politikai tények adtak komor jelentőséget. ... Annouilh-nak az ellenség

szeme előtt kellett színre hoznia színművét: Kreón udvarában mutatta be az **Antigone**-t. Így teljes joggal használhatta a mítosz kódrendszerét. Ha korabeli esetet választott volna, a darabot nem lehetett volna előadni. Az antik maszk így a kor valódi arcául szolgált." /1971:294/

S a kor valódi arcának fölmutatásával Friel is, Sütő is "az emberi érzés és tapasztalat, valamint a történelem tanulságai és a kultúra, filozófia igazságai szerint véd emberi jogot: az anyanyelv használatának jogát, egy közösség sajátosságának méltóságát, az árnyalatok jogát - az egyetemes, az általános épsége és hitele végett." /GÖRÖMBEI, 1985. 71/ Életmegtartó szellemi cselekvésként.

JEGYZETEK

1. Az elemzett két drámára vonatkozó összes utalás a következő kiadásokra vonatkozik:
Brian Friel: /1981/: Translations. London.
Sütő András /1981/: A szuzai menyegző. Budapest.
2. A Translations-ból vett idézeteket saját fordításomban közlöm. B.Cs.
3. Szűcs Jenő könyvében a két, alapvetően különböző: keleti és nyugati jellegű, főbb társadalmi fejlődési tendenciát vizsgálja. Kifejti, hogy Magyarország a középkorban, kb. Mohácsig, nyugati jellegű társadalmi szerkezetet mutat, majd a történelem keleti, kelet-európai válságfordulatának sodrásával, a történelmi katasztrófák eredményeképpen olyan közép-kelet-európai, hibrid megoldásvariánsokba szorult bele, amelyek alkatától idegenek, de amelyekből hiába igyekezett később kitörni.

IRODALOM

- BARKER, Duckworth /1930/ Regionális irodalmi kísérlet Nagy-Britanniában: Erdélyi Helikon, 785-789.
- " - /1931/ Ír drámaírók: Erdélyi Helikon, 76-79.
- DEANE, Seamus /1984/ Introduction to Selected Plays of Brian Friel. London.
- FRIEL, Brian /1981/ Translations. London.
- GÖRÜMBEI András /1985/ Sütő András: Az idő markában: Alföld, XXXVI./I. 69-71.

- KEARNEY, Richard /1985/ Introduction to The Irish Mind.
Dublin.
- MILLER, Arthur /1974/ A tragédiáról - A család szerepe a modern drámában. In: A dráma művészete ma. Budapest.
- ORR, John /1981/ Tragic Drama in Modern Society. New Jersey.
- REUTER Lajos /1984/ Vázlat Parmenion tragédiájáról:
Forrás, XVI/8. 40-47.
- STEINER, George /1971/ A tragédia halála. Budapest.
- SÜTŐ András /1977/ Engedjétek hozzám jönni a szavakat. Budapest.
- SÜTŐ András /1980/ Évek - hazajáró lelkek. Bukarest.
- " - /1981 A/ A szuzai menyegző. Budapest.
- " - /1981 B/ Induljatok el az anyanyelv ösvényein és meglátjátok a bölcsőt...: Alföld, XXXII/9, 58-65. /Pálfy G. István beszélgetése Sütő András-sal/.
- " - /1984/ Az idő markában. Budapest.
- SZONDI, Peter /1979/ A modern dráma elmélete. Budapest.
- SZÜCS Jenő /1983/ Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest.

SZOKOLAY KÁROLY

SHAKESPEARE NAGYSÁGA A MARXISTA ESZTÉTIKA FÉNYÉBEN

ABSTRACT: (Shakespeare's Greatness in the Light of Marxist Aesthetics)

The author points out that Shakespeare's genius has not been surpassed yet, because modern drama does not express such a unity of drama and action, poetry and life as Shakespeare did. He stresses the importance of Marxist aesthetics in esteeming Shakespeare's art because it must be built upon the reflection of objective reality. Marx was a great lover of Shakespeare's plays and stimulated his contemporary playwrights to go the Shakespearean way. Most of them did not do it: they followed the French way with Schiller at the head and going on with Ibsen, Bernard Shaw, O'Neill, etc. Only a few dramatists tried to create Shakespearean plays, like Pushkin and Bertold Brecht. Marxist Shakespearean criticism was developed by György Lukács and Miklós Almási.

A reneszánsz nagy drámaírója ma is reneszánszát éli. A világ kis és nagy színpadain a századunkban olyannyira felgyorsult, nagy történelmi változásokat megért időszakokban is változatlan Shakespeare népszerűsége. Az új, korábban meg nem élt történelmi-társadalmi körülmények között persze a színházi szakemberek, tudósok, rendezők új felfogása, elgondolásai szerint mutatják be darabjait, mind a szocialista mind a kapitalista világban. Nagysága, mondanivalója, tömegekhez szóló lenyűgöző, elementáris drámai ereje azonban az újabb, korunknak megfelelőbb felfogásokon is átsüt (Ha csak el nem ferdítik, mint például a hitleri Németországban tették a Julius Caesarral a fasiszta rendezők).

Shakespeare nagyságát - kimondva, ki nem mondva - a polgári dráma nagyjai nem múlták felül Schiller óta, ide érve Ibsent, Shawt, O'Neillt és másokat, sőt a legmodernebb dráma nagyjait is. Azt a kijelentést is megkockáztatja,

drámai hatást, mégha a shakespeare-i vonalat képviselték is, mint Gorkij vagy Brecht.

Shakespeare zsenialitását az objektív valóság adott történelmi helyzetben létrejött bonyolult tükrözéséből kiindulva kell magyaráznunk. Ezt tették már Marx és Engels is, akik alapos ismerői és kedvelői voltak a brit mesternek. LUKÁCS György is megállapítja, hogy "Marx művei és levelei arról tanuskodnak, hogy egyike volt minden idők legkiválóbb Shakespeare-ismerőinek." Shakespeare nagysága Marxot érdekes módon úgy ragadta meg, hogy a drámaíró kétségtelenül meglévő hibáiról nem beszél, hasonlóan Petőfihez, aki az Életképekben 1847. február 2-án megjelent a III. Richárd előadásáról szóló kritikájában az ezerarcú Shakespeare-ről zeng patetikus, ám a lényegét jól felismerő hangon: "Shakespeare egymaga fele a teremtésnek", mondja többek közt, majd: "Mind előtte, mind utána sem madár, sem emberi elme annyira nem repült, mint Shakespeare." És: "Nincs az az indulat, nincs az a szenvedély, az a jellem, melynek mását nem adta, s oly festékkel, mely semmi idő múltával el nem veszti színét."

Marx Shakespeare számtalan utólérhetetlenül egyénített alakjában már a tipikusnak addig legjobban megteremtett hőseit fedezi fel, észrevéve, hogy ugyanakkor Shakespeare a történelemben is "belelát". Érthető, hogy a kapitalizmus felé előremutató drámaíróknál Marx többek közt a pénz szerepének nagy ismerőjét és leleplezőjét csodálja, mint például az Athéni Timonban, ahol Shakespeare hőse, a barátai által kihasznált és tönkretett Timon így fakad ki:

Mi ez itt?

Arany? rőt lángú kincs? - Ó, istenek,

Imám komoly: gyökeret, tiszta ég!

Ennyi aranytól hó a szén, a szép rút,

Bűn jog, jó rossz, vén ifjú, gyáva hős lesz.

(Athéni Timon, IV. felv. 3.szín, Szabó Lőrinc fordítása)

Vagyis Marx azt hangsúlyozza, hogy mennyire meglátta Shakespeare a pénz elidegenítő, elembertelenítő erejét és ahogy LUKÁCS György is kiemeli, Marx

Shakespeare-nél hangsúlyozza, hogy "a pénz a látható isten", tovább "a népek általános közös rimája, általános közös kerítője."

Marx és Engels Shakespeare-ben annyira az objektív történelmi valóság tipikus vonásainak a legmagasabb szinten való ábrázolóját látták, hogy a drámában az ő vonalát tartották követendőnek. Ezért szálltak vitába LASSALLE Sickingen-drámájával, melyben a szerző a lovagi felkelés vezetőjét, Franz von Sickingent választotta hőseül és nem Thomas Münzert, a parasztfelkelés hőst. A nemesi felkelés ugyanis nem előremutató, haladó jellegű megmozdulás volt, hanem épp ellenkezőleg: retrográd, reakciós, LASSALLE pedig, ahogy LUKÁCS György is, több, Marx esztétikai nézeteiről szóló tanulmányában ismételten hangsúlyozza: a forradalom tragédiáját akarta tragédiájában megírni.

(1.,2.) Nem beszélhetünk azonban "a forradalom tragédiájáról", amikor egy letűnt osztály képviselője lázad fel és bukik el. LASSALLE történelemszemlélete idealista volt, ezért ábrázolta helytelenül a nemzeti mozgalmakat. Tragikuma - mint Marx és Engels helyesen állapította meg - nem objektív történelmi helyzetből következett, tehát hamis volt.

Shakespeare tragikuma viszont, bármennyire is a feudalizmusból indult ki (különösen királydrámáiban), mindig az adott történelmi helyzetnek a fejlődésében előremutató vonalára épült, ezért érezzük és látjuk drámáit mindig realista alkotásoknak.

Érdekes, hogy Marx és Engels nem bajlódott Shakespeare-nek a külső cselekmény részleteiben fellelhető következetlenségeivel, jóllehet, mint kiváló Shakespeare-ismerőknek Shakespeare gyengéit is kellett, hogy lássák. Ezek a hibák azonban nyilvánvalóan úgy eltörpültek számukra Shakespeare nagysága mellett, hogy nem tartották említésre méltónak. Azért kell ezt hangsúlyoznunk, mert Shakespeare nagy félreértőit, mint például Tolsztojt, éppen ezek a kétségtelenül meglévő hibák vezették félre oly módon, hogy felnagyították azokat és így egy torz Shakespeare-kép alakult ki bennük, minek eredményeként Tolsztoj például a Lear királyt gyenge drámai alkotásnak minősítette.

FÜST Milán, Shakespeare elmélyült 20. századi ismerője és tudósa, rajongója nem húnyt szemet a drámaíró hibái felett, fel is sorolja őket, mint a következtetlenséget, színfalhasogatást, a drámában néha kritikátlanul felhasznált források, "romantikus kacatok" összekeveredését a véresen reális mondanivalókkal, ugyanakkor - igaz, más szemszögből - hasonló megállapításra jut, mint Marx és Engels: "Ő mégiscsak minden idők legnagyobb költője volt". A "költő" helyett itt drámaírót is érthetünk, mert ellentétben a Nyugat más nagyjaival, mint BABITS, FÜST Milán sosem választotta el Shakespeare-ben a drámaírót a költőtől, példa rá Shakespeare-tanulmánya és kitűnő Lear-fordítása.

Fontosnak érezzük a polgári Shakespeare-szemlélet haladó szárnyát képviselő FÜST Milánnak azon megállapítását is a marxista Shakespeare-felfogás jobb megértéséhez, hogy "Shakespeare realizmusa tehát a lélekben lejátszódó események realizmusa." Ez ugyanis sokmindent megmagyaráz Shakespeare nagyságának marxista megvilágításában, valamint abban, hogy Marx és Engels, de a marxista esztétikai elvek továbbfejlesztői: LUKÁCS György és ALMÁSI Miklós mért nem értették félre Shakespeare-t, mint ahogy ezt VOLTAI-RE vagy Lev TOLSZTOJ tette. Nyilván valamennyi marxista Shakespeare-értelmező is jól tudja, hogy témáit Shakespeare különböző korábbi vagy korabeli forrásokból kölcsönözte és azok több-kevesebb megváltoztatásával teremtett belőlük igazi hősök által uralt realista világot. A nem marxista FÜST Milán azt mondja, hogy "Learnek a viharban való szavalása nem realista, de amit mond, az igenis az." Ezt lényegében a marxista shakespeare-ológia is vallja.

Ha FÜST egy lépéssel tovább ment volna, eljutott volna a marxizmus-ig és felismerte volna, hogy Shakespeare az adott történelmi valóság tipikus hőseivel a társadalmi szituációk igazságát, előremutató jellegét mondatja ki. Természetesen nemcsak a marxista shakespeare-ológusok, hanem a polgári Shakespeare-tudósok egy része is látja Shakespeare fölényét az őt követő polgári drámaírók legnagyobbjaival szemben, ahogy ALMÁSI Miklós fogalmaz: "a színpadi forma és belső drámai tartalom egységét, a cselekmény ellenállhatatlan feszültségét" tapasztaljuk nála, vagy azt, hogy a hős teremti a szituációt, stb. A különbség azonban az, hogy az objektív valóság-

ból csak a marxisták indulnak ki. FÜST Milán például egyszerűen csak nem szereti Racine-t, Racine-féle francia drámát, kongónak, üresnek érzi Shakespeare élettel teli, jelenetekkel zsúfolt, állandó színpadi feszültségével szemben, arra nem gondol, hogy Shakespeare drámái gyökerükben népi, demokratikus jellegűek, míg Racine-éi udvariak.

Amit a marxista esztétikai elvek közt járatlan Shakespeare-néző vagy olvasó csak megérez, azt a marxi-engelsi felfogást továbbfejlesztő LUKÁCS György és ALMÁSI Miklós dialektikus módon kifejti, megmagyarázza és fejleszti tovább.

Először természetesen azt vizsgálta LUKÁCS is, hogy hol találhatók Marx és Engels műveiben irodalmi kérdésekkel foglalkozó írások. Annak ellenére, hogy kevés az ilyen hely, Marx és Engels mindig helyesen értékelte Shakespeare nagyságát, mert az irodalmat a maga bonyolultságában a társadalmi fejlődés tükrözésének tekintette. Itt is helyesen ismerték fel a dialektikus összefüggéseket, s ahogyan LUKÁCS megállapítja, az ilyenfajta felismerés megóvta őket egyrészt attól a tévedéstől, hogy Shakespeare műveit az irodalmon belül öntörvényűnek és önállóknak tekintsék, másrészt attól a vulgáris felfogástól, hogy az "egyszerű" és mechanikus függvénye" a gazdaságnak.

A realista drámahősök megteremtésén túl MARX és ENGELS már LENIN és LUKÁCS György előtt Shakespeare realista stílusát is vizsgálták, felismerve annak "tarka, plebejusi" voltát és éppen ENGELS mutatja ki LASSALE stílushibáit, annak eszményítő stílusát marasztalva el Shakespeare realista stílusával szemben. LASSALLE-nak ezt, a Schiller drámáihoz kapcsolódó hibáját - helyesen - annak történelmi-politikai alaphibájával hozza kapcsolatba ENGELS. LUKÁCS is idézi egyik levelét Ferdinand LASSALE-hoz, melyben ezt írja: "Az én drámafelfogásom szerint azonban, mely megköveteli, hogy az eszményi kedvéért ne hanyagoljuk el a reálist, Schiller kedvéért Shakespeare-t." (ENGELS levele Ferdinand LASSALE-hoz).

LUKÁCS György 1969-ben megjelent világirodalmában, mely irodalmi tanulmányokat tartalmaz, marxista szempontból tesz új, fontos megállapításo-

kat Shakespeare drámai művészetéről. Abból indul ki, hogy "a dialógusok szavai ember és társadalom viszonyának feszültségét fejezik ki. Így jön létre a görög tragédia színpadművészete. Gazdag belső tagolású zártság jön létre, melynek egészen Shakespeare-ig hiába keresnénk párját." (LUKÁCS György: Shakespeare időszerűségének egy vonatkozásáról)

LUKÁCS már nemcsak a Schilleri polgári drámával tudja az élettel sokkal te-
libb shakespeare-i színpadművészetet szembeállítani, hanem a vele napja-
inkig szembenálló, illetve más irányba fejlődő modern polgári drámát. A
shakespeare-i drámafejlődési útról letérő eme drámatípus LUKÁCS szavaival
élve "elvesztette konkrét arculatát", s ez az arculat nem a sorsukat maguk
csináló hősök drámájában jelenik meg, mint Shakespeare-nél, hanem már csak
milióként", az ami "kikerülhetetlen hatalomként áll szemben az emberrel."
Az emberi személyiség eltorzulásáról van itt szó a polgári társadalomban. A
személyiség teljes virágzását a reneszánszban érte el. LUKÁCS ezt a virág-
zást így fogalmazza meg:

- 1./ Először emeli az emberi egyéniség evilági kiteljesedését a leg-
nagyobb értéké,
- 2./ megteremti az embernek a világhoz, a természethez és társadalom-
hoz fűződő ... sajátosságait."

(LUKÁCS György: Shakespeare időszerűségének egy vonatkozásáról)

Amit a polgári Shakespeare-kutatók kívülről látnak s aminek az angol
drámafejlődés történetét ismerők a formai létrejöttét nyomon tudják követ-
ni: a gyors váltakozó rövid jelenetekben való atmoszféra-teremtést, amit
mindig maga a jelenet főhőse végez, azt LUKÁCS dialektikusan világítja meg,
belülről magyarázva, ugyanakkor a társadalmi létet tükröző szereplők dialó-
gusain keresztül: "Minden egyes jelenet belső homogenitása is dinamikus: a
párbeszédből - és egyes-egyedül csak a párbeszédből - épül fel."

LUKÁCS már utal arra is, hogy a shakespeare-i dráma folytatására
történtek kísérletek, noha a polgári dráma, egészében véve a francia, il-
letve schilleri úton haladt tovább szinte napjainkig. LUKÁCS azt állapítja
meg, hogy "Brecht tette az egyetlen igazi kísérletet a shakespeare-i színp-
adművészet újjáteremtésére". A shakespeare-i és a francia út különbségeit
a maga részletességében ALMÁSI Miklós elemzi. Természetesen ő is Marx és

Engels ma is érvényes megállapításaiból indul ki, akik a maguk korában a shakespeare-i út mellett szálltak síkra. Akkor viszont mégcsak a kettős lehetőség volt meg. Lessing, Puskin és Brecht törtek elsősorban lándzsát a shakespeare-i vonal mellett, ezt példázza gyakorlatban a Borisz Godunov, Büchnertől a Danton halála, Gorkij Jegor Bulicsovja, Osztrovszkijtől a Vi-har, valamint Brecht érett drámái. A másik vonulatot Victor Hugo vitte tovább és ennek folytatása az Ibsen, Bernart Shaw, O'Neill és mások dráma-művészete.

A Shakespeare drámáiból ismert világtörténeti konfliktusok, a nagy dinamizmus, nyers világkép egyre inkább elmaradnak, a schilleri szerkesztésmód lesz a polgári élet megalkuvásokkal teli korszakában a kényelmesebben járható út. Ez, mint ahogy ALMÁSI Miklós is megállapítja, a színi effektusokra épül, elválik egymástól dráma és teatralitás, nem a hős teremti többé a szituációt, mint a shakespeare-i drámában. Shakespeare-nél még a hős teremtette meg a drámai helyzetet, gyakran a szenvedélyek sodorták a főhőst a végkifejlet felé (Othello, Lear király, Macbeth). A főhős gyakran vált mássá, változott a drámában. Legekleatásabb példának erre Lear király alakját látjuk, aki zsarnokból a legnyomorultabb koldusokat is megérintő humanus hőssé válik a szenvedések poklában. Valamennyi nagy Shakespeare-hős ugyanakkor - mint ahogy erre ALMÁSI felhívja a figyelmünket - mégis ugyanaz a figura is marad, mint ahogy a darab elején megjelent: "azonos is vele és különbözik is tőle." Ezt a dialektikus jellemváltozást a modern polgári drámában alig-alig találjuk meg.

Ez a megállapítás - véleményünk szerint - nem értékítélet, bár az a tény, hogy jellem és helyzet a francia, illetve schilleri drámából kialakult modern színházművészetben elvált egymástól, már azt eredményezi, hogy ez a fajta dráma soha nem hathat a nézőre olyan elementáris erővel, mint a shakespeare-i dráma és természetesen elsősorban maga Shakespeare.

LUKÁCS Györgynek a gyorsan váltakozó shakespeare-i jelenetekre való utalását ALMÁSI Miklós már úgy fogalmazza meg, hogy egy kirakójáték kockái járnak körül a világtörténelmi konfliktust: "mindegyik jelenet ad valamit hozzá és csak a dráma egésze bontja ki az összhatást."

Erre a szerkesztési módra ALMÁSI a Hamlet első felvonásának jeleneteit hozza fel szemléltető példának, de nyilvánvaló: szinte valamennyi Shakespeare-drámát vizsgálhatjuk ilyen szempontból. Az így létrejövő "mozaikszerű stílus", "balladaszerű tagoltság" (Almási meghatározásai) véleményünk szerint akkor hoz létre nagy drámát, (Lear király, Othello, Hamlet, Macbeth) amikor valóban világtörténeti konfliktus áll a cselekmény középpontjában. A kevésbé sikerült Shakespeare-drámák cselekménye érdektelenebb, partikulárisabb, és hiába van meg az azonos szerkesztési mód. Részben ugyanez vonatkozik Shakespeare kortársainak drámáira is, bár nemcsak ebben különbözik tőlük nagyobb társuk, hanem abban is, hogy realizmusa sokkal humánusabb és étellel telibb.

(Ellenpéldának lásd Marlowe világtörténeti konfliktusait emberfeletti hősséggel torzítva.)

ALMÁSI-nak azt a megállapítását, hogy az orosz dráma szemben áll a francia-német fejlődéssel, azzal kell kiegészítenünk, hogy nálunk KATONA Bánk bánja az első igazi shakespeare-i dráma (Vörösmartynál csak a nyelv és stílus shakespeare-i, nagy költőnk, aki mint tudvalevő, sok drámát is írt, paradox módon nem volt drámaíró alkat. Nem véletlen, hogy az egy Csongor és Tündét kivéve drámáit nem is viszik már színre.) A Bánk bán igazi shakespeare-i vonásait viszon éppen Arany János ismerte el.

FELHASZNÁLT IRODALOM

LUKÁCS György: **Marx és Engels a dramaturgia kérdéseiről.** In: LUKÁCS György: **Esztétikai írások** 1930 - 1945. Kossuth Könyvkiadó, 1982. Marx és Engels mint irodalomkritikusok.

----- In: LUKÁCS György: **Esztétikai írások** 1930 - 1945. Kossuth Könyvkiadó, 1982.

FÜST Milán: Általános tudnivalók Shakespeare-től. In: FÜST Milán **drámái.** Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1966.

ALMÁSI Miklós: **A drámafejlődés útjai. Egy műfaj története Goethetől O'Neillig.** Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

VADON LEHEL

JOHN SMITH MAGYARORSZÁGON

ABSTRACT: (John Smith in Hungary) The first documents of American-Hungarian relations, written at the very beginning of the history of American literature, can be found in the books of the legendary John Smith. The colourful renaissance adventurer and explorer, the founder of the first American colony of Virginia, the "father" of American literature writes in his adventurous, autobiographical and historical work entitled The True Travels, Adventures and Observations of Captain John Smith in a graphical detail about the years 1601 and 1602 which he spent in Hungary and Transylvania, where he served as explosives expert in the Austrian Imperial Army. He fought against the Turks in the battle of Felsőlendva in 1601 and he also took part in the recapture of Székesfehérvár and the siege of Nagykanizsa. In Transylvania he joined Zsigmond Bathori's army and was awarded a letter patent of nobility by the ruler of the country for the bravery he showed in the battle of Torocko. The authenticity of the title of nobility, as well as some details of his adventures in Hungary were questioned by historians.

This paper surveys the dispute that surrounds the person and Hungarian adventures of Captain John Smith, and with a wealth of sources basing his arguments on the most recent results of research, he tries to prove the authenticity of the life-work of Smith. The author also writes about his Hungarian literary reception.

Az amerikai--magyar kapcsolatok első dokumentumai az amerikai irodalom történetének legkezdetén, a legendás hírű John Smith (1580-1631) kapitány könyveiben olvashatók, amelyek a 17. századi déli gyarmatok szellemi életének maradandó értékű, gazdag útleíró irodalmához tartoznak. A színes reneszánsz kalandor és felfedező, az első amerikai gyarmat, Virginia alapítója, az amerikai irodalom "ősapja"¹ -- akinek az A Map of Virginia with a Description of the Country (1612) ("Virginia térképe és az ország leírása") és az A Description of New England: or the Observations and Discoveri-

es of Captain John Smith... (1616) ("New England leírása: vagy John Smith kapitány megfigyelései és felfedezései") című művei a legnépszerűbbek voltak a gyarmati korszakban -- a The True Travels, Adventures and Observations of Captaine John Smith in Europe, Asia, Africa, and America, from... 1593 to 1629... (1630) (John Smith kapitány igaz utazásai, kalandjai és megfigyelései, 1980) című kalandos önéletrajzi, történeti könyvében részletesen és szemléletesen írt az 1601-1602-es, Magyarországon és Erdélyben töltött éveiről, amikor mint tűzszerész szolgált az osztrák császári hadseregben, harcolt az 1601-es felsőlendvai csatában a törökök ellen, részt vett Székesfehérvár visszafoglalásában és Nagykanizsa ostromában. Erdélyben csatlakozott Báthori Zsigmond seregéhez és a torockói csatában tanúsított vitézségeért a fejedelemtől címeres levelet kapott. Nemesi levelének hitelességét, éppúgy mint magyarországi kalandozásának egyes részleteit, a történészek kétségbe vonták.²

John Smith magyarországi tetteiről elsőként BÜLÖNI Farkas Sándor az 1832-ben írt és 1834-ben kiadott Utazás Észak-Amerikában című útikönyvében a következőképpen tudósított: "A virginiai státusban tett ezen rövid utunk eszembe juttatta, hogy ezen státus hajdoni egyik alapítója Magyarország történeteiben is jelessé tette magát. Eszembe jutott a hős, a lovagérmű, romános s annyi viszontagságon keresztülment kapitány Smith, ki Székesfehérvárnál oly vitézül viselte magát, ki Erdélyt kétszer utazta be, s Báthori Zsigmond erdélyi nemességgel tisztelte meg."³ BÜLÖNI Farkas a korabeli amerikai források és a helyszínen hallott legendás történetek alapján mutatta be Smith kapitány "azon vonásait, melyek a magyar hazában mentek véghez".

Az amerikai történészeket nemigen érdekelték Smith kapitány európai, mégkevésbé magyarországi kalandjai. Az emlékiratok magyar vonatkozásaival először a szabadságharc bukása után Kossuthtal az USA-ba emigrált PULSZKY Ferenc foglalkozott 1858-ban. Csak általánosságban vizsgálta Smith történeteit és azokat szavahihetőnek találta. PULSZKY véleményét fogadta el J.B. PALFREY amerikai történész, amikor az 1858-ban kiadott History of New England ("New England története") című könyvében⁴ a délkelet-európai történetbe illeszthetőnek és valószínűnek tartotta John Smith magyarországi tartózkodását és kalandjait.

John Smithszel kapcsolatos magyar vonatkozású írásos dokumentum emlí-

tése SIMONYI Ernő⁵ nevéhez fűződik, aki a Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárakból, 1521--1717 (Pest, 1859) című munkájában megírta, hogy a British Museumban folytatott kutatásai közben, a Harley-féle kéziratgyűjteményben Báthori Zsigmond egy latin nyelvű adománylevelére talált, amelyben a fejedelem egy John Smith nevű angolnak megengedte, hogy címerébe három török fejet fölvehessen annak emlékére, hogy három török harcost párbajban lekaszabol. SIMONYI Ernő a hős egyéniségét nem kutatta fel, személyiségét a számtalan John Smith nevű angol ember között nem azonosította.

Az első európai kutató az Angliában élő magyar történészbúvár, KROPF Lajos⁶ volt, aki a The True Travels magyar vonatkozásait megvizsgálta, miután barátja, Mr. Coote, a British Museum munkatársa John Smitht Virginia kormányzójával, New England névadójával és admirálisával azonosította. KROPF kutatásainak eredményeit 1888-ban a Turulban⁷, a Magyar Heraldikai Társaság folyóiratában hozta először nyilvánosságra. Közölte a vitatott, az angol Herald's College hivatalos hitelesítésével készített, a londoni College of Armsban mindmáig megtekinthető erdélyi fejedelmi adománylevel másolatát. Irónikus-gunyoros írásában, "Háry János angol druszájának" nevezte Smith kapitányt, kétségbe vonta az adománylevel hitelességét, megkérdőjelezte szavahihetőségét, és végső következtetésében történelmi tényekkel próbálta cáfolni magyarországi tartózkodásának és cselekedeteinek valószerűségét. Véleménye szerint Smith írása csupán történelmi regény, amelynek adatait az író más, egykorú munkákból merítette⁸, ezért semmiképpen nem lehet történelmi dokumentumnak tekinteni. KROPF cikkét 1890-ben az angliai Notes and Queries című folyóiratban is közölte.⁹ A magyar történész véleménye és tekintélye hosszú időre megkérdőjelezte Smith írásainak hitelét.

SZERB Antal az 1940-ben megjelent tanulmányában¹⁰ John Smith nevével fémjelezte az amerikai irodalomtörténet kezdetét, aki félig történelmi, félig önéletrajzi írásaiban a történelmi neveket és eseményeket romantikus és fiktív elemekkel vegyítve gazdagította, és egyfajta történetíró-krónikásként elégítette ki a 17. század amerikájának irodalmi ízlését és igényét. SZERB Antal John Smith magyarországi és erdélyi útját és kapcsolatait követte nyomon a The True Travels alapján. Próbálta megfejtetni a történelmileg és földrajzilag nehezen azonosítható eseményeket és helyeket, és felsorolta azokat az epizódokat és kalandokat, amelyeknek igaz volta, vagy tör-

ténelmi valószínűsége nem bizonyítható, vagy aligha képzelhető el. Bár Smith könyvének számos része gyanakvással töltötte el, SZERB Antal mégis visszautasította KROPF szigorú és túlzott kritikáját és nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a nagy kalandor és krónikás valóban eljuthatott Magyarországra. Az emlékiratok forráskritikájával azonban érdemben nem foglalkozott.

A KROPF Lajos tanulmánya következtében kialakult hamis Smith képet, amely csupán kalandor hazudozónak bélyegezte az író, POLÁNYI Laura¹¹, az USA-ba emigrált történész, alapos kutatómunkával és logikus, elmés és gyakran szellemes hipotéziseivel, újraértékelte. Tudományosan megalapozott és pontosan dokumentált dolgozatában¹² végigkísérte a Smith kapitányról másfél évszázad alatt kialakult, gyakran ellentmondó nézeteket. Különösen éles kritikában részesítette Kropf gyakran szubjektív ítélkezését, aki a csak dokumentumokkal és tényekkel bizonyítható igazságelvének állandó hangsúlyozása ellenére sem "ásott elég mélyre a korabeli forrásokban"¹³. POLÁNYI felhasználta a korabeli tudósításokat és a legújabb történelmi kutatások eredményeit¹⁴, -- a KROPF vizsgálatait óta kiadott forrásokat, a bécsi és stájerországi levéltárak iratait -- és összevetette azokat Smith magyar és erdélyi vonatkozású írásaival. Pontos adatokkal alátámasztott érvei meggyőzően igazolják azt az állítást, hogy a The True Travels írója szenttanúja volt a magyarországi történelmi eseményeknek és részese lehetett a mesébe illő kalandoknak. Munkája nyomán Smith első olvasásra valóban valószínűtlenül hanzgó elbeszélésének magvát, mondanivalójának lényegét beilleszthetjük a 15 éves török háború eseményláncolatának tényleges történeti helyzetébe, s ezzel a szerző nemcsak az emlékirat írójának szavahihetőségét állította helyre, hanem egy új forrást is ajándékozott a magyar történelemnek¹⁵.

POLÁNYI Laura nemcsak John Smith magyar kapcsolatainak kutatásában ért el jelentős eredményeket. 1957-ben, Jamestown alapításának 350. évfordulójára, angolra fordította az angol tudós lelkész, Henry Wharton 1685-ben írt latin kéziratát, amely mind a mai napig megbízható és a legrészletesebb Smithről készített életrajzi írás¹⁶. Az 1959-es Jamestowni Fesztiválra megjelent fordításával és gondos bevezető tanulmányával¹⁷ POLÁNYI ismét a tudományos vizsgálódás felé irányította a kutatók figyelmét mind az Egyesült Államokban, mind Európában.

Mivel a Smith-vitában perdöntő bizonyíték mind a mai napig nem került napvilágra, a kérdést nem tekinthetjük végleg lezártnak. Míg a történettudomány csupán forrásokban bízó, az emberi gyarlóságot meg nem bocsátó, szigorú képviselői ma is visszautasítják Smith szavahihetőségét¹⁸, addig művei kritikai kiadásának tudós gondozói és az amerikai kutatók igyekeznek meggyőző érvekkel írásainak hitelét bizonyítani. A kutatások jelenlegi eredményei alapján az igazságot valahol középúton kell keresnünk, és mindinkább azoknak kell igazat adnunk, akik elvetik Smith életművének valószínűtlenül színes részleteit, de valónak ismerik el annak fő elemeit, alapvető adatait, gyakorlatias szelleméből származó megfigyeléseit.¹⁹ Hasonló a véleménye az angol-amerikai történetírás egyik kiváló képviselőjének Westley Frank Cravennek, aki így fogalmazza meg véleményét Smith írásainak történelmi értékéről: "Bár eltúlozza a maga szerepét, el kell ismerni, hogy művei sok megbízható információt tartalmaznak, ő maga pedig igazán bátor és erőteljes egyéniség. Nézetei... a források mai gondos vizsgálata tükrében is nagyjából helyesnek bizonyulnak."²⁰

A történetíró-krónikás John Smitht nemcsak a történettudomány, hanem az irodalomtörténet is magáénak vallja. Teheti ezt annál is inkább, mivel korában a történetírás, a személyes eseménybeszámoló és a szépirodalom közötti határvonalat még nem lehetett pontosan megvonni. Smith érdekes egyénisége és sokszínű írásai azt a korszakot idézik, amely időben a reneszánsz és a felvilágosodás, térben pedig az Ó- és az Újvilág között teremtett kapcsolatot. Nem csupán történetíró, hanem író is, aki a történelmi, földrajzi és természetrajzi leírásai mellett legszívesebben saját tetteiről, felfedezőútjairól, kalózkalandjairól és indiánélményeiről tudósított /A Description of New England, The Generall Historie of Virginia, New England, and The Summer Isles, (1624) ("Virginia, New England és a Nyári Szigetek általános leírása")/. Tudatosan szolgálta ki a nagyközönség igényét és érdeklődését tengerészeti kézikönyvében /An Accidence, or The Pathway to Experience Necessary for all young Seamen, (1626), ("Nélkülözhetetlen alapgazdaság fiatal tengerészek részére")/ és kora olvasóinak a szórakoztató és a kalandos irodalom iránt fokozódó ízlését (The True Travels). Az Újvilágba csábító írásai a propagandafüzetek iskolapéldái.

Smith könyvei, a kezdeti tartózkodó fogadtatás után, a 17. és a 18. században igen népszerűek voltak, lefordították azokat holland és német nyelv-

re. A függetlenségi háború után Smith a nemzet és a legendák hőse, a honalapító szimbóluma lett.

A magyar könyvkiadás súlyos mulasztása, hogy az első jelentős amerikai író műveit, amelyekben értékes magyar vonatkozású írások is vannak, nem juttatta el a magyar olvasókhoz. Mind a mai napig John Smith könyveiből csupán egyetlen válogatás, a John Smith kapitány utazásai és cselekedetei 1580-1631, olvasható magyar fordításban, az is romániai kiadó gondozásában jelent meg 1980-ban.²¹

A magyar irodalomtörténetet és kritikát sem igen érdekelte John Smith életműve. SZERB Antalón kívül csupán ketten emlékeztek meg róla. ORSZÁGH László a 17. századi déli gyarmatok "egyetlen maradandó értékű egyéniségének" helyét egy rövid oldalban határozta meg az amerikai irodalomtörténetben.²² KREIZOI Sarolta a sokat vitatott életműről és Smith írói szemléletéről és stílusáról helyesen állapította meg: "...hiányzik belőle a valódi és ál-alázat; írásaiban egyre növekvő önérzet jelentkezik. Erre minden alapja megvolt: a legkitűnőbb stíliszta az összes krónikás között. Az írás John Smith számára nem személytelen cselekedet, információ-szolgáltatás volt. Kívánta a sikert, az egyéni teljesítményt: a reneszánsz képviselője. Írói tudatosság és fokozatos fejlődés jellemző rá: a kalandos felfedezés részleteitől eljutott a letelepülők és amerika őslakossága életének leírásáig, végül pedig a történeti analízisig."²³

J E G Y Z E T E K

1. ORSZÁGH LÁSZLÓ: Az amerikai irodalom története. Budapest, Gondolat, 1967. 13.
2. J. G. PALFREY: History of New England. Boston, 1858. 90-93.
-- J. G. PALFREY: A Compendious History of New England. Boston, 1883. 15. -- LEWIS L. KROPF (KROPF LAJOS): "Captain John Smith of Virginia." Notes and Queries, 1890. IX. 7th series 1-2. 41-43. 102-104. 161-162. 223-224. 281-282. -- ALBERT BUSHNELL HART: "American Historical Liars." Harper's Magazine, 1915. 727. -- K. B. MURDOCK: Colonial Historians. In: J. MACY: American Writers on American Literature. New York, 1931. 5.
3. BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR: Utazás Észak-Amerikában. Kolozsvár, Dacia Könyvkiadó, 1975. 275.
4. J. G. PALFREY: History of New England. Boston, 1858. Pulszky Ferenc személyes beszélgetések folyamán győzte meg az amerikai történészt John Smith magyar vonatkozásaival kapcsolatos állításairól. Palfrey Pulszky iránti bizalmát Charles Deane 1859-ben kiadott könyve rendítette meg (CHARLES DEANE, ed.: A Discourse of Virginia, by Edward M. Wingfield the first President of the Colony. Boston, 1859.), melynek következtében módosította álláspontját: John Smith délkeleteurópai történeteit valószínűtlennek ítélte, Pulszky nevét pedig törölte könyve második kiadásának mind a hivatkozások jegyzékéből, mind a bevezetőből. Vö. J. G. PALFREY: A Compendious History of New England. Boston, 1883.
5. SIMONYI ERNŐ (1821-1882). Politikus, történetíró. Nemzetőr, majd gerillacsapat szervezője 1849-ben. Hamburgban, Párizsban és Londonban élt emigrációban. Londonban a magyar vonatkozású történeti iratok felkutatásával foglalkozott. A magyar-angol kapcsolatok első kutatója.

6. KROPF LAJOS (1852-1939). Történész, munkásságának és idejének nagy részét az angol-magyar történeti kapcsolatok részleteinek felkutatására fordította. Feltárta a British Museum régi magyar anyagát és ismertette a kéziratos anyagát. Sok forrásértékű tanulmányt közölt rangos magyar, angol, francia és német folyóiratokban. -- Irod.: PIVÁNY JENŐ: "Egy külföldi magyar tudós halála." Magyar Nemzet, 1939. II. évf. 147. sz. 5. -- ANGYAL DÁVID: Emlékezések. London, 1971. -- A Pallas Nagy Lexikona, Budapest, Pallas, 1895. XI. köt. 77. -- SZINNYEI JÓZSEF: Magyar Írók élete és munkái. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkiadó-vállalata, 1900. VII. köt. 335-337. -- Magyar Életrajzi Lexikon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. III. köt. 446.
7. KROPF LAJOS: "Captain John Smith." Turul, 1888. VI. 164-168.
8. KROPF LAJOS feltételezése szerint John Smith Richard Knolles könyvéből kölcsönözte adatait. Vö. RICHARD KNOLLES : The Generall Historie of the Turkes. London, 1621.
9. LEWIS L. KROPF: "Captain John Smith of Virginia." Notes and Queries. 1890. IX. 7th series, 1-2, 41-43. 102-104. 161-162. 223-224. 281-282.
10. ANTHONY SZERB: "Captain John Smith in Transylvania." The Hungarian Quarterly, 1940. Vol. VI. No. 4. 734-741. -- Klny.: ANTHONY SZERB: Captain John Smith in Transylvania. Budapest, Society of the Hungarian Quarterly, 1941. 1-8.
11. POLÁNYI LAURA (Striker Sándorné) (1882-1959). Történész. Anyja az irodalmi szalonjáról ismert "Cecil mama", testvérei Mihály, neves szociológus és filozófus, Károly, nemzetközileg ismert gazdaságtörténész, szociálfilozófus és társadalompolitikus, Károlyi Mihály egyik leghívebb politikai barátja, a New York-i Columbia Egyetem professzora, a modern magyar irodalom amerikai népszerűsítője, Szabó Ervin unokatestvére. Polányi Laura a budapesti egyetemen történelemből bölcsészdoktori oklevelet szerzett. Részt vett az SZDP munkájában. Berlinbe, Moszkvába, majd Bécsbe költözött, 1939-ben emigrált

az USA-ba.

12. LAURA POLANYI STRIKER: "Captain John Smith's Hungary and Transylvania."
In: BRADFORD SMITH: Captain John Smith. Philadelphia-New York, 1953.
311-342. -- Lásd még: LAURA POLANYI STRIKER: "Captain John Smith in
Seventeenth-Century Literature." In: HENRY WARTON: The Life of John
Smith English Soldier. The University of North Carolina Press, Chapel
Hill, 1957. 3-31.

13. Uo. 312.

14. SZILÁGYI SÁNDOR: Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae. Budapest,
1857-1915. 3. köt. -- Documents concernant la Transylvanie, la Moldavie
et la Vallachie. Bukarest, 1929-1939. 6-7. köt. -- THEODORE DE BRY:
Pannoniae Historica Chronologica. Frankfurt, 1596. -- RICHARD
KNOLLES: The Generall Historie of the Turkes. London 1621. -- SZAMOS-
KÖZY ISTVÁN: "Notes historiques, 1566-1608." In: Monumenta Hungariae
Historica: Scriptores, 21. köt. 28-30. -- BENDA, C.: "Relations poli-
tiques entre la Principauté Transylvanie, la Moldavie et la
Vallachie." Revue d'histoire comparée. Paris, 1943. -- Cambridge
Modern History. Cambridge, 1907. "The Empire under Rudolf II." III.
696-735. -- M. DEPNER: Das Fuerstentum Siebenbuergen im Kampf gegen
Habsburg. Stuttgart, 1938. -- MAKKAI, L.: Histoire de Transylvanie.
Budapest-Paris, 1946. -- HÓMAN BÁLINT-SZEKFÜ GYULA: Magyar történet.
IV. köt. A tizenhatodik század. Budapest 194?. VERESS, A.: Bibliogra-
fia Romana-Ungara. Les Romains dans la littérature Hongroise. Les
Hongrois dans la littérature Romaine. 1. köt. (1475-1780). Bucuresti,
1931.

15. BENDA KÁLMÁN: Bradford Smith: Captain John Smith. His Life and Legend.
(Philadelphia-New York, 1953. 309. Függelékben: POLÁNYI STRIKER LAURA:
"Captain John Smith's Hungary and Transylvania." 311-347.) Századok,
1954. 88. évf. 4. sz. 708-709. -- A történész Benda Kálmán "módszeres
és tudományos", "részletes kritikai elemzésnek" értékelte Polányi La-
ura munkáját, amely a Kropf által fölvetett kétségek legnagyobb részét
eloszlatja.

16. HENRY WHARTON: The Life of John Smith English Soldier. Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1957.
17. LAURA POLANYI STRIKER: "Captain John Smith in Seventeenth-Century Literature." In: HENRY WHARTON: i.m., 3-31.
18. Vö. PAUL CERNOVODEANU-MARIA HOLBAN: Calatori straini despre Tarile Romane. Bucuresti, 1972. Vol. IV. 513-514. A mai román történészek alaposan megtépzák John Smith írásainak hitelét, bizonyítási eljárásuk azonban történelmietlen, csupán átveszik korábbi történészek saját koncepciójukat kiszolgáló érveit, amelyek jelen pillanatban ugyanúgy nem bizonyíthatók, mint az ellenkezőjük. Sokkal óvatosabban fogalmaz s az igazsághoz közelebb áll: C. CUTEAN ÉVA: "Bevezetés." In: John Smith kapitány utazásai és cselekedetei 1580-1631. Válogatta, fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta C. Cutean Éva, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1980. 5-33. 291-298.
19. Vö. C. CUTEAN ÉVA: i.m., 28.
20. WESLEY FRANK CRAVEN: Dissolution of the Virginia Company. New York, 1932.
21. John Smith kapitány utazásai és cselekedetei 1580-1631. Válogatta, fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta C. Cutean Éva. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1980.
22. ORSZÁGH LÁSZLÓ: i.m., 15.
23. KRETZOI MIKLÓSNÉ: Az amerikai irodalom kezdetei 1607-1750. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 134.

SZOKOLAY KÁROLY

THE ORIGINS AND ORIGINALITY OF AMERICAN CULTURE

Ed. by Tibor FRANK

(Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.)

Vaskos: éppen 800 oldalas kötet látott napvilágot az Akadémiai Kiadónál Budapesten 1984-ben angolul. Címe magyarul: Az amerikai kultúra eredete és eredetisége. A könyv belső oldaláról kiderül, hogy Budapesten 1980. április 9-11-ig tartott Nemzetközi Amerikanisztikai Konferencián elhangzott valamennyi előadás nyomtatott anyagát tartalmazza.

Még a kevésbé tájékozott átlagműveltségű magyar is tudja, hogy az amerikai kultúra első nagy megismertetője Magyarországon Országh László volt. Az ő nyomdokain lépett tovább hazánkban az amerikanisztika, amikor 1977-ben megrendezték Budapesten az első amerikanisztikai konferenciát. Ezt követte egy szélesebb körű és nemzetközi jellegű szeminárium a KLTE-n Debrecenben 1978 őszén. 1980. április 9-11-én következett Budapesten a már említett nagy nemzetközi konferencia, melyet teljesen az amerikanisztikai tanulmányoknak szenteltek. Ennek védnökségét a Magyar Tudományos Akadémia vállalta, az előadótermeket is ők biztosították.

A konferencián 70 előadás hangzott el, ezek felét a legkülönbözőbb országokból érkezett résztvevők tartották. Négy párhuzamos szekció működött. A szervező bizottság elnöke Egri Péter volt, aki nagyszerűen irányította a szervező munkát. A következő országokból érkeztek előadók: USA, NSZK, NDK, Nagy-Britannia, Ausztria, Csehszlovákia, Bulgária, Szovjetunió, Dánia, Lengyelország, Spanyolország. Természetesen hazánk is méltóképpen képviseltette magát. Öröndetes jelenség volt, hogy egynéhány országból több egyetemről is érkeztek tanárok, illetve kutatók, így például az Egyesült Államokból a Kaliforniai Állami Egyetemről, a Minnesotai Egyetemről, a New Yorki Állami Egyetemről, a Baylor Egyetemről Texasból, a Pennsylvaniai Egyetemről Las Vegasból, a Nassau Community College-ből Garden

Cityből, Earlham College-ből Indiánából.

Az NSZK-t és az NDK-t három-három egyetem előadói képviselték, Angliából a Warwicki Egyetemről, a Kelet Angliai Egyetemről Norwichból, a Londoni Egyetemről és a glasgowiról érkeztek kollégák. A Szovjetuniót a Lomonoszov Egyetemen kívül a Szovjet Tudományos Akadémia Gorkij Világirodalmi Intézete képviselte, továbbá az Ukrán Tudományos Akadémia Irodalmi Intézetének képviselője Kievből.

Az itt felsorolt sok ország egyetemének előadói az amerikanisztika különböző szakterületeinek specialistái voltak, így a konferencia szerencsés módon széles képét adhatta az Egyesült Államok kultúrájával foglalkozó sokféle kutatásnak. Ki kell emelnünk ezzel kapcsolatban a különböző témák közötti arányosságot.

Olvashatunk a gyűjteményben tanulmányokat az amerikai kultúra létrejöttében oly fontos szerepet játszó puritanizmusról (Joseph E. Illick: The Puritans, Aladár Sarbu: Hawthorne's Portrait of the Artist, Miklós Trócsányi: Two Views of American Puritanism - utóbbi Hawthorne Skarlát betűjét veti egybe Arthur Miller Salemi boszorkányaival. A kultúra fejlődésében az amerikai reneszánsz és romantika tárgyalása is megkapja az őt megillető helyet (Keith Keating, Maya Korenova, stb), majd az amerikai regény kialakulásának részletes elemzése következnek, eljutva a modern és már teljesen önálló, szuverén irodalmat képviselő amerikai regényig. Hosszú sort eredményezne az előadók és előadásaik címeinek felsorolása, engedtessek meg, hogy ettől itt eltekintsünk. Azt viszont ki kell emelnünk, hogy a tanulmányok az egyes témákon belül is sokarculatúak. Külön esszék foglalkoznak a kötet címében is szereplő eredetiség, illetve annak létrejöttének problémáival, például Yassen N. Zassoursky: Historical Components of American Literature, Todor T. Kirov: The Origin of the Originality of American Literature.

A modern költészet és a dráma külön-külön témakört képeznek a kötetben. Hasonló módon hangzottak el filozófiai, ideológiai, etnikai, az amerikai angol nyelvvel foglalkozó nyelvi és általános nyelvészeti előadások is a konferencián.

Az igen széleskörű anyagot témakörök szerint Frank Tibor csoportosította logikus sorrendbe a kötetben. Az amerikai kultúrát Magyarországon ápoló hírünket, továbbá amerikanisztikával foglalkozó számos magyar tudós

tanárunk jelentékeny munkáját (Sarbu Aladár, Kretzoi Miklósné, Szegedy-Maszák Mihály, Ferencz Győző, Egri Péter, Pállfy István, Szilassy Zoltán, Dávidházi Péter, Kovács József, Virágos Zsolt, Rot Sándor, Kniezsa Veronika és mások) a kötet remélhetőleg elviszi az Egyesült Államokba is és ha máshol nem, a szakemberek között elismerést vált ki.

VADON LEHEL

A HATVANAS ÉVEK AMERIKAI REGÉNYE

Abádi Nagy Zoltán: Válság és komikum

A fiatal debreceni irodalomtörténész, az angol és az amerikai irodalom kiváló ismerője tollából olyan hiánypótló és adósságtörlesztő munka született, amely beleillik abba a sorba, amelyet ORSZÁGH László, a magyarországi amerikanisztika atyja, amerikai irodalomtörténetével indított, és amelyet VIRÁGOS Zsolt A négerség és az amerikai irodalom, valamint KREIZOI Sarolta Az amerikai irodalom kezdetei című monográfiája követett. ABÁDI Nagy Zoltán Válság és komikum című könyvével "fontos téglát" tett a magyarországi amerikanisztika épületéhez.

A jelen munka egy évtized jellemző regényvonulatának története. Jonh Kennedy 1961. januári beiktatásától Richard Nixon 1973-as beiktatásáig tartó korszak ma már egységes és önálló történelmi korszaknak tekinthető, amelynek válsághangulatát a vietnámi háború, atompánik, hidegháborús hisztéria, elnökgyilkosság, polgárjogi harcok és ifjúsági megmozdulások jelzik. A szerző naprakész tájékozottsággal választotta ki azt a harminc "hatvanas" regényíró (nálunk - legtöbbjük éppen Abádi Nagy Zoltán publikációs és fordítói munkássága által - a legismertebbek: John Barth, Donald Barthelme, Thomas Berger, Richard Brautigan, Robert Coover, Joseph Heller, Ken Kesey, James Purdy, Kurt Vonnegut), akiknél a válságérzet komikus kifejezést nyer és akiknél a válság és a komikum újszerűen kapcsolódik a kor regényművészetében. Az elemzés körébe bevont nagyszámú műben és szerzőikben közös, hogy ironikus diagnózisuk és válságérzetük a regények világát meghatározó entrópia-metafórában fogalmazódik meg a legáltalánosabban, és egy olyan zárt rendszerre vált Amerikát mintáznak, amely elvesztette nyitottságát, a külvilággal megvolt kölcsönhatását. Az amerikai "hatvanasok" témája a válság, a mű válságvilága a szerző válságérzetéből születik, s az ilyen regény a mások hasonlóan megélt válságérzetében talál olvasóra. A sötét víziót komédiázással és ironikus bizarr fantáziával ötvöző regényt sokféle jelzővel látta el a kritika: hívták "fekete humoros", "satírikus", "abszurd", "ame-

rikai egzisztencialista", "nonkomformista", "groteszk", "lidércnyomásos", "víg", "nihilista", "szolipszista", "poszt-modern", "anti-", "új" regénynek "műanyagregény"-nek, "nihilista pikareszk"-nek stb. Az írókra és műveikre a változatosság, a sokféleség jellemző, ennek ellenére a tanulmány írója jó szemmel megtalálta a létező közös jegyeket, ábrázolási és művészi látásmódbeli, valamint regényhatásbeli sajátosságokat, és szigorú logikával tárta fel a válságérzetnek és komikumnak a korszak regényirodalmára jellemző összefüggéseit, s ily módon jutott el e jellegzetes amerikai művészet megértéséhez, a művek jelentésvilágának megismeréséhez.

A könyv három főfejezetre oszlik: a hatvanas évek regényének diagnózisjellege, szatirikus prognózisjellege és a komikum minőségi kérdései.

Az első főfejezet az entrópia-metaforát tisztázó és a hatvanas nemzedéket megkülönböztető részek után a szerző két fejezetben bemutatja a termodinamika és az információelmélet entrópia fogalmát, valamint az entrópia-analógia értelmezését adja a regényművészetben. Ezután következnek az Amerika szatirikus kórisméjét nyújtó válságtémák: a fejlődés ellentmondásossága, komfortizmus, az "olvasztótégely" beolvasztóképtelenségének szatirikus válságtémája, "szamaritrófia", a háború entrópiája és az ironikus hisztorizmus.

A második főfejezet a válságvilágok ironikusan jelzett jövőjéről az ironikus messiásokról szól. Alaposan vizsgálja a messiásvárás és az ironikus "eljövetel" jelenségét, valamint a vallásos tudat entrópiáját. Messiástopológiájában megkülönböztet hamis prófétákat, szélhámos messiásokat, a káosz antikrisztusait, bomlott messiásokat, vákuum-messiásokat és vak látókat. Külön fejezetet szentel a különböző "messiáspályáknak", a küldetésteljesítés iróniáinak, az ironikus pályák szatirikus jelentésének és értelmezésének. Újabb fejezetek mutatják be a három ironikus vallást "A Közömbös Isten Egyháza-t", a "bokonizmust" és a "brunizmus"-t. ABÁDI Nagy Zoltán egyéni elméleti álláspontot képvisel az ironikus civilizációk és az ironikus apokalipszis kérdésével kapcsolatban.

A harmadik főrész a komikum minőségi kérdéseivel foglalkozik, s a regénykomikum jellegzetességének kérdéseit a komikus technika és a komikus minőség viszonylatában vizsgálja. A szerző vizsgálódásainak középpontjában a "fekete humor" áll, amely a legvitatottabb téma a hatvanas regényírókkal kapcsolatban. A fekete humort mindenekelőtt mint szépirodalmi jelenséget

mutatja be, majd a fogalom vázlatos történetét írja le, s csak aztán tér rá saját álláspontja ismertetésére. A fekete humor amerikai szaktekintélyeivel ellentétben a fekete humort esztétikai minőségnek és nem regénytípusnak fogja fel. A fekete humort elhatárolja a "sick humor"-tól, a komikus iróniától, az általános iróniától, a szatírától, a hagyományos humortól és az akasztófahumortól. A tanulmányban a fekete humorral ellentétben megkülönböztetett fekete szatíra olyan komikus hatás, amely csupán átnyúlik a fekete humorba, de mindig szatirikus célt szolgál. Az áthajlás módzatait a fájdalommentesség arisztotelészi elvének érvényesítését, a labilis iróniát, az irónikus alámetszést -- egy-egy külön fejezetben dolgozta ki a szerző.

A könyv szakmai felhasználását a mintaszerűen összeállított felhasznált kritikai irodalom jegyzéke, a fordítás-bibliográfia és a fogadtatás-bibliográfia, valamint a mutatóapparátus könnyíti meg. Sajnálatos, hogy az eredeti kandidátusi érkeztetéshez tartozó gazdag jegyzetapparátus terjedelmi okokból nem kaphatott helyet a jelen kötetben.

ABÁDI Nagy Zoltán monográfiája a magyarországi amerikanisztika egyik leginkább számottevő teljesítménye. Azzá teszi a feldolgozott anyag mennyisége, az alapfogalmak egyértelmű és következetes használata, a lényegláttató, érzékeny elemzések gondossága. A könyv mind adatokban, szempontokban, mind részletfeldolgozásokban, megfigyelésekben gazdagítja a hatvanas évek amerikai irodalmáról alkotott képünket, gazdag tartalmával, mindig a konkrét művek előtérbe helyezésével -- a műfajtörténeti és elméleti kutatás mindig konkrét műelemzéseken keresztül valósul meg -- nemcsak a magyar, de az amerikai irodalomtudomány számára is értékes adalékot szolgáltat. Amerikanisztikánk e számottevő értékű alkotása a hazai szükségleteken és érdeklődésen túlmutat, határainkon túli igényeket is kielégít, ezért helytelen volna véka alatt, azaz pusztán magyar nyelvű kiadásban hagyni, kíváncsok lennének angol nyelven -- itthon vagy külföldön -- kiadni, hogy az európai és amerikai anglistika-amerikanisztika vérkeringésébe eredményei bejuthassanak. ABÁDI Nagy Zoltán eddigi munkássága és e tanulmánya is azt bizonyítja, hogy az egyes feladatok elvégzése mindig új területeket nyit meg kutatásai számára. Azok közé a kivételesen szerencsés irodalomtörténészek közé tartozik, akikben az ügyszeretet magasfokú elméleti képzettséggel, beleélő készséggel és műelemző képességgel párosul. Írástudásának magas színvonalát színes, élvezetes stílusával, meggyőző, logikus érvelésével és szigorúan

arányos, pontos szerkesztésével igazolta. Nem mellékes, hogy mint vidéken, Debrecenben élő fiatal tudós, helyzetének hátrányai ellenére nemzetközi tekintélyt tudott elérni szerénységével, szorgalmával, céltudatos munkavégzéssel. Könyvéből kiderül, hogy a felsőfokon tanító oktatónak és a filológus-irodalomtörténésznek még milyen nagyok a tartalékai és milyen jelentőségek vállalt ügyei. Tanárként és kutatóként közhasznú szolgálatot végzett és alapvető munkát nyújtott át mind diákjainak, mind az amerikanisztika művelőinek. (Magvető Könyvkiadó, 1982.)

TARTALOMJEGYZÉK

Budai László: A szekunder alany- és tárgyválasztás néhány esete az angolban és a magyarban	3
Czeglédi Csaba: Az angol nyelv igeneves szerkezeiteinek osztályozási problémái	21
Szabó István: A metafora lényegéről és értelmezéséről	31
Bertha Csilla: Nemzeti sorstragédiák: Párhuzamok Sütő András és Brian Friel drámájában	51
Szokolay Károly: Shakespeare nagysága a marxista esztétika fényében	71
Vadon Lehel: John Smith Magyarországon	81
Szokolay Károly: The Origins and Originality of American Culture	91
Vadon Lehel: A hatvanas évek amerikai regénye (Abádi Nagy Zoltán: Válság és komikum)	95

CONTENTS

Budai, László: Some Instances of Secondary Subject- and Object-Raising in English and Hungarian	3
Czeplédi, Csaba: Aspects of the Classification of Non-Finite Constructions in English	21
Szabó, István: On the Essence and Interpretation of Metaphor	31
Bertha, Csilla: National Tragedies: Parallels between the Plays of Brian Friel and András Sütő	51
Szokolay, Károly: Shakespeare's Greatness in the Light of Marxist Aesthetics	71
Vadon, Lehel: John Smith in Hungary	81
Szokolay, Károly: The Origins and Originality of American Culture	91
Vadon, Lehel: The American Novel of the '60s (Abádi Nagy Zoltán: Válság és komikum)	95